

Konrad Bączek

NOWE MIASTO LUBAWSKIE – ROZWÓJ PRZESTRZENNY, ANALIZA URBANISTYCZNO-ARCHITEKTONICZNA

Słowa kluczowe: architektura, średniowiecze, urbanistyka, rozwój przestrzenny, zabytki

Schlüsselwörter: Architektur, Mittelalter, Stadtplanung, Raumentwicklung, Denkmäler

Keywords: architecture, Middle Ages, town planning, spatial development, monuments

INSTYTUT PÓŁNOCNY
IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO

WPROWADZENIE

Nowe Miasto Lubawskie należy do miast stosunkowo dobrze opracowanych w historiografii. Chronologicznie najstarszym omówieniem jego dziejów jest praca Arthura Semraua z 1893 r.¹ Pierwszą polskojęzyczną monografię miasta stanowi praca zbiorowa z 1963 r. wydana w serii olsztyńskiego wydawnictwa „Pojezierze”². W 1979 r. ukazała się uwzględniająca dzieje Nowego Miasta niemieckojęzyczna publikacja *Heimatbuch für den Kreis Neumark in Westpreussen bis 1941*³. Kolejną i zarazem najbardziej wartościową monografią miasta jest praca zbiorowa *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys dziejów* wydana w 1992 r.⁴ Posiada ona podstawowe znaczenie dla historii układu przestrzennego Nowego Miasta Lubawskiego. Wiadomości na ten temat dostarcza również publikacja Lucjana Czubiela i Tadeusza Domagały z 1969 r.⁵ Spośród najnowszych publikacji dotyczących Nowego Miasta Lubawskiego warto wskazać pracę Dariusza Andrzejewskiego wydaną w 2018 r.⁶ W odniesieniu do historii oraz architektury poszczególnych obiektów cenne źródło informacji stanowią: materiały konserwatorskie zgromadzone w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie (Delegatura w Elblągu)⁷,

¹ A. Semrau, *Beiträge zu der Geschichte der Stadt Neumark*, Marienwerder 1893.

² *Nowe Miasto. Z dziejów miasta i powiatu*, red. W. Korycka, Z. Witkowski, Olsztyn 1963.

³ R. Steege, *Heimatbuch für den Kreis Neumark in Westpreussen bis 1941*, Wuppertal 1979.

⁴ *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys dziejów*, red. M. Wojciechowski, Nowe Miasto Lubawskie 1992.

⁵ L. Czubiela, T. Domagała, *Zabytkowe ośrodki miejskie Warmii i Mazur*, Olsztyn 1969.

⁶ D. Andrzejewski, *Dawne Nowe Miasto Lubawskie w stu ilustrowanych opowieściach*, Dąbrówno 2018.

⁷ Z zasobu archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków [dalej AWUOZ] wykorzystano jednostki o sygnaturach: 6599, 6677, 6841, 6943, 7013, 7092, 7660, 7692, 7800, 7818, 7860.

przewodniki turystyczne, broszury informacyjne oraz artykuły w czasopismach ogólnopolskich i prasie lokalnej powiatu nowomiejskiego⁸. W pracy wykorzystano również dokumentację zgromadzoną w Archiwum Państwowym w Olsztynie⁹. Istotne znaczenie dla badań nad rozwojem przestrzennym i dziedzictwem materialnym mają materiały kartograficzne oraz fotograficzne. Spośród pierwszych wskazać trzeba plan nowomiejskich urządzeń fortyfikacyjnych autorstwa Erika Dahlberga (1655 r.), zamieszczony w pracy Samuela Pufendorfa¹⁰. Obok systemu obronnego uwzględnia on historyczną zabudowę, której zasięg od średniowiecza, aż do połowy XIX stulecia nie podlegał większym zmianom. Ustalenie pierwotnego wyglądu obiektów zbudowanych w XIX i XX w. było możliwe dzięki analizie fotografii i pocztówek zamieszczonych w albumach cyklu wydawniczego *Kronika zatrzymanego czasu*¹¹. Współczesny stan poszczególnych miejsc i budynków został udokumentowany fotografiami, wykonanymi przez autora niniejszego artykułu w latach 2016–2018.

Celem pracy jest omówienie rozwoju przestrzennego oraz historycznej zabudowy Nowego Miasta Lubawskiego do 1939 r.¹² W artykule opisano historię, architekturę oraz współczesny stan obiektów (zwłaszcza zabytkowych)¹³, tworzących krajobraz historyczny Nowego Miasta Lubawskiego. Uwzględniono także elementy zabudowy, które nie przetrwały do dnia dzisiejszego. Ponadto scharakteryzowano znajdujące się na terenie miasta miejsca pamięci, wykraczając w tym celu poza przyjętą granicę chronologiczną.

NOWE MIASTO LUBAWSKIE – INFORMACJE OGÓLNE, TŁO HISTORYCZNE

Nowe Miasto Lubawskie leży w południowo – zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, nad Drwęcą. Jest ono rozłożone po obu brzegach rzeki przy czym główna część zlokalizowana jest na prawobrzeżu¹⁴. W 2019 r. powierzch-

⁸ Spośród przewodników turystycznych należy wspomnieć następujące pozycje: *Gmina Nowe Miasto Lubawskie. Przewodnik krajoznawczy*, red. A. Urbański, Toruń 1997; J. Grabowski, *Przewodnik. Nowe Miasto Lubawskie, Kurzętnik, Bratian*, Nowe Miasto Lubawskie 1992; *Przewodnik po gminie Iława i gminach powiatu nowomiejskiego*, Iława 2011.

⁹ Z zasobu Archiwum Państwowego w Olsztynie [dalej APO] wykorzystano jednostki: 42/450/0/–/13; 42/568/0/–/13; 42/568/0/–/14.

¹⁰ S. Pufendorf, *De rebus a Carolo Gustavo Sueciae Rege gestis commentariorum libri septem*, Norimbergae 1696.

¹¹ *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie na starej fotografii*, Nowe Miasto Lubawskie 2013; *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie między wojnami*, Nowe Miasto Lubawskie 2014; *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie w latach 1939–1956*, Nowe Miasto Lubawskie 2014.

¹² Rozwój przestrzenny Nowego Miasta Lubawskiego po 1945 r., ze względu na zakres zachodzących wówczas zmian wymaga odrębnego opracowania.

¹³ W przypadku niektórych obiektów zabytkowych opisano również przeprowadzone tam prace konserwatorskie.

¹⁴ H. Rochnowski, *Położenie i środowisko geograficzne*, w: *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys...*, s. 11.

nia miasta wynosiła 11,37 km², zaś liczba mieszkańców 10 925.¹⁵ Jego współrzędne geograficzne to 53°25'32"N, 19°35'16"E.¹⁶

W latach 1325–1466 Nowe Miasto Lubawskie należało do państwa krzyżackiego, wchodząc w skład wójtostwa bratiańskiego. Prawdopodobnie między 1333 a 1335 r. istniał zamiar utworzenia komturstwa, jednak nie został on jednak zrealizowany wskutek czego w grodzie nad Drwęcą pozostawiono wójta podporządkowanego, po likwidacji komturstwa ziemi chełmińskiej (1335–1336), wielkiemu mistrzowi. Pierwszy wójt nowomiejski Piotr von Mura pojawia się w dokumencie z listopada 1343 r. Ta sama osoba występuje w dyplomie z r. 1359 już jako wójt bratiański. Wynika stąd, iż przeniesienie siedziby wójtostwa miało miejsce pomiędzy 1343 a 1359 r.¹⁷ Na mocy II pokoju toruńskiego (1466 r.) Nowe Miasto Lubawskie zostało włączone do Korony Królestwa Polskiego wchodząc w skład Prus Królewskich (województwo chełmińskie). Faktycznie obszar wójtostwa bratiańskiego został włączony do Korony dopiero 13 grudnia 1468 r.¹⁸ We wrześniu 1772 r. starostwo bratiańskie zostało przejęte przez Królestwo Prus. Podporządkowano je Kamerze Wojny i Domen w Kwidzynie będącej częścią nowoutworzonej Prowincji Prusy Zachodnie¹⁹. Pierwszy okres panowania pruskiego trwał 34 lata. W lipcu 1807 r. na mocy traktatów tylżyckich utworzone zostało Księstwo Warszawskie. Nowe Miasto wraz z okolicami weszło w skład powiatu michałowskiego (departament bydgoski). Po kongresie wiedeńskim (1814–1815) miasto ponownie znalazło się pod panowaniem pruskim. 1 kwietnia 1818 r. obowiązywać zaczął nowy podział administracyjny. Królestwo Prus podzielono na rejencje, a te z kolei na powiaty. Ziemie dawnego starostwa bratiańskiego weszły w skład powiatu lubawskiego z siedzibą w Nowym Mieście. Należał on do rejencji kwidzyńskiej prowincji Prusy Zachodnie²⁰. Na mocy traktatu wersalskiego powiat lubawski stał się częścią państwa polskiego. Do czasu ratyfikacji układu (10 stycznia 1920 r.) władzę sprawowali w nim nadal Niemcy. 19 stycznia 1920 r. do Nowego Miasta i Lubawy wkroczyły oddziały Wojska Polskiego. Na czele administracji powiatowej stanął Teofil Rzepnikowski. W miejsce landratury utworzono powiat lubawski z siedzibą w Nowym Mieście, który stał się częścią województwa pomorskiego. Po niespełna dwudziestoletnim okresie pokoju, rankiem 1 września 1939 r. oddziały niemieckie wchodzące w skład 3 Armii

¹⁵ <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/powierzchnia-i-ludnosc-w-przekroju-terytorialnym-w-2019-roku,7,16.html> [21.10.20]

¹⁶ https://tools.wmflabs.org/geohack/geohack.php?language=pl&pagename=Nowe_Miasto_Lubawskie&params=53.425555555556_N_19.587777777778_E [17.02.18]

¹⁷ S. Jóźwiak, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343*, Toruń 1997, s. 155.

¹⁸ J. Poraziński, *Nowe Miasto Lubawskie w czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej*, w: *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys...*, s. 62.

¹⁹ K. Wajda, *Nowe Miasto Lubawskie w latach 1772–1914*, w: *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys...*, s. 91.

²⁰ W. Korycka, *Wojny napoleońskie*, w: *Nowe Miasto. Z dziejów...*, s. 72.

zaatakowały placówki wojskowe na terenie powiatu lubawskiego, natomiast 2 dni później wkroczyły do Nowego Miasta. W październiku 1939 r. władzę okupacyjną przejęła niemiecka administracja cywilna. Powiat lubawski wszedł w skład rejencji kwidzyńskiej Okręgu Rzeszy Gdańsk – Prusy Zachodnie²¹. Dnia 21 stycznia 1945 r. do Lubawy i Nowego Miasta wkroczyły wojska II Frontu Białoruskiego. Nacierający z kierunku Lidzbarka Welskiego Sowieci nie napotkali na terenie powiatu lubawskiego większego oporu niemieckiego. Niedługo po wkroczeniu Armii Czerwonej ukonstytuowały się komitety obywatelskie zarządzające lokalnymi sprawami do czasu przybycia przedstawicieli nowej władzy. Jej pierwszym oficjalnym reprezentantem był Henryk Kamiński, który w lutym 1945 r. mianował tymczasowym starostą Bolesława Jentkiewicza. Już miesiąc później nowym starostą został Hieronim Skrzyński. Na podstawie dekretu PKWN z 1944 r. powiat lubawski stał się częścią województwa pomorskiego. W marcu 1948 r. nastąpiła urzędowa zmiana nazwy na powiat nowomiejski, natomiast 2 lata później jego obszar po raz pierwszy w historii wszedł w skład województwa olsztyńskiego. Reforma administracyjna PRL z czerwca 1975 r. zlikwidowała powiaty wprowadzając dwustopniowy podział państwa. Nowe Miasto Lubawskie wraz z gminą zostały włączone do województwa toruńskiego²². W 1999 r. zaczęła obowiązywać reforma administracyjna Polski wprowadzająca podział trójstopniowy. Nowe Miasto Lubawskie jako siedziba powiatu nowomiejskiego weszło w skład województwa warmińsko-mazurskiego.

Zmienna przynależność państwowa sprawiła, iż od średniowiecza, aż do połowy XX stulecia w Nowym Mieście Lubawskim współistniała ludność polska i niemiecka. W XIII w. nowomiejską społeczność tworzyli głównie Niemcy, skupiający w swych rękach handel i rzemiosło. Rozpoczęty w pierwszych latach XV w. napływ ludności polskiej przybrał na sile najpierw po wiktorii grunwaldzkiej, a następnie po II pokoju toruńskim. Proces polonizacji miasta uległ przyspieszeniu w II połowie XVI stulecia. W księgach miejskich język niemiecki został wówczas zastąpiony językiem polskim. Wiadomo, że polonizacji ulegały rodziny niemieckie, przyjmując nazwiska polskie (trudno jednak określić skalę zjawiska)²³. Liczba mieszkańców miasta w średniowieczu pozostaje nieznana. W XVI w. zamieszkiwało je ok. 1000 osób. Taki stan utrzymywał się przez dwa następne stulecia²⁴. W rozwoju ludnościowym XIX i początkach XX w. można wyróżnić szereg faz różniących się tempem wzrostu populacji. W 1910 r. miasto było zamieszkiwane przez 2442 Polaków, 1464 Niemców i 238 Żydów²⁵. Powrót Nowego Miasta do Polski spowodował zmiany w stosunkach narodowościowych. Po 1920 r. miał miejsce odpływ ludności

²¹ S. Grabowski, *W cieniu bratiańskiego zamku. Z dziejów Gminy Nowe Miasto Lubawskie*, Warszawa 2010, s. 50.

²² <https://www.powiat-nowomiejski.pl/> [21.02.18]

²³ J. Poraziński, *op. cit.*, s. 66.

²⁴ *Ibidem*, s. 66.

²⁵ K. Wajda, *op. cit.*, s. 98.

niemieckiej i żydowskiej. W 1921 r. w liczącym 3721 mieszkańców Nowym Mieście żyło 263 Niemców i 70 Żydów. Dekadę później na ogólną liczbę 4531 mieszkańców Niemcy stanowili ok. 3% nowomiejskiej społeczności. Ludności żydowskiej było natomiast: w 1927 r. – 57 osób, w 1929 r. – 78 osób i w 1937 r. – 120 osób.²⁶

Na przestrzeni wieków zmianom podlegała również nazwa miasta. W kronice Piotra z Dusburga pojawia się określenie *Novum Forum*. Kolejne formy średniowieczne to *Neuwenmarkt* oraz *Neugenmarkt*. Od XV stulecia notowane są polskie nazwy jak np. *Nowe Myastko*²⁷. Z tego samego okresu pochodzą określenia *Nowemyasto* i *Neoforum*. W czasach zaborów Prusacy wprowadzili nazwę *Neumark in Westpreussen* (formy tej Niemcy używali także w latach 1939–1945). Po 1920 r. w dokumentach oficjalnych występowały nazwy *Nowe Miasto – Pomorze* oraz *Nowe Miasto nad Drwęcą*. Od września 1937 r. na mocy zarządzenia ministra spraw wewnętrznych zaczęto używać nazwy *Nowe Miasto Lubawskie*²⁸.

KRAJOBRAZ HISTORYCZNY NOWEGO MIASTA LUBAWSKIEGO

Średniowiecze – okres wczesnonowożytny

Jak już wspomniano, początki Nowego Miasta Lubawskiego sięgają XIV stulecia. W 1325 r. komtur ziemi chełmińskiej Otto von Lutterberg założył w zakolu Drwęcę miasto *Novum Forum*. Nie wiadomo jednak czy była to lokacja na surowym korzeniu. Możliwe, iż krzyżacki dostojnik rozbudował i nadał prawa miejskie istniejącemu już grodowi *Julenburg*, który nazywany potocznie *Nowym Grodem* (*Novum Castrum*) pojawia się w skardze biskupa chełmińskiego z 1320 r. Jeżeli wspomniana hipoteza jest prawdziwa początków miasta należy upatrywać w pierwszym dwudziestolecu XIV w.²⁹ Najstarszy przywilej lokacyjny Nowego Miasta został wydany przez wielkiego mistrza Winricha von Kniprode najprawdopodobniej w 1353 r. Następnie odnawiano go w latach: 1384, 1444, 1453, 1645, 1703 i 1750.³⁰ Miasto zostało ulokowane na prawie chełmińskim, na powierzchni 21 łąnów. Wraz z nim zaczęto wznosić mury obronne, których grubość wynosiła 1 m, zaś wysokość 7 m. W obrębie murów znajdowało się 21 baszt prostokątnych (otwartych od strony miasta), 3 baszty okrągłe, jedna wieża kwadratowa i 3 baszty bramne. Dodatkową ochronę stanowiła podwójna fosa zasilana wodami Drwęcę oraz wał ziemny. Taki system fortyfikacji czynił *Nowe Miasto* jednym z lepiej umocnionych miast pań-

²⁶ A. Korecki, *Nowe Miasto Lubawskie w czasach Drugiej Rzeczypospolitej (1920–1939)*, w: *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys...*, s. 157–159.

²⁷ A. Radziwiński, *Nowe Miasto Lubawskie w średniowieczu*, w: *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys...*, s. 29.

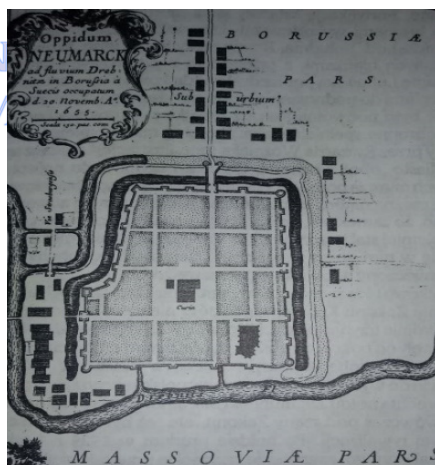
²⁸ S. Grabowski, *Kalendarz nowomiejski 1995*, Nowe Miasto Lubawskie 1994, s. 23.

²⁹ A. Radziwiński, *op. cit.*, s. 28–29.

³⁰ *Nowe Miasto. Z dziejów...*, s. 195.

stwa krzyżackiego³¹. Powierzchnia w obrębie murów wynosiła 8,4 ha. Obszar ten miał wymiary 280 × 300 m, a otaczające go fortyfikacje posiadały kształt kwadratu zniekształconego od strony południowo-zachodniej. Środek układu miejskiego wyznaczał kwadratowy rynek o wymiarach 88 × 97 m. W jego centralnym punkcie wzniesiono ratusz na planie prostokąta z wieżą w części północnej. Z każdego narożnika rynku wyprowadzono po dwie prostopadłe ulice. Tworzą one 8 zasadniczych bloków posiadających (zachowane w zachodniej i północnej części rynku) ulice pomocnicze, które ułatwiały dojazd do budynków gospodarczych³². Ten regularny układ nosi cechy klasycznego modelu budownictwa stosowanego w państwie krzyżackim. Główny szlak komunikacyjny prowadził przez bramy: Lubawską i Brodnicką³³ po dzisiejszych ulicach: 3 Maja, Rynek, 19 stycznia. Na obszarze miasta lokacyjnego wytyczono ok. 120 działek pod zabudowę mieszczańską³⁴.

Plan nowomiejskich urządzeń fortyfikacyjnych (1655 r.)

Źródło: S. Pufendorf, *De rebus Carolo Gustavo Sueciae Rege gestis commentariorum libri septem*, Norimbergae 1696 r.³⁵

W Nowym Mieście dominował jeden zasadniczy typ budownictwa. Parterowe domy z drewna wznoszone były frontem do ulicy lub rynku. Mieściły przejazd, izbę mieszkalną oraz kuchnię. Z upływem czasu dodawano kolejne poziomy i rozbudo-

³¹ *Gotyckie ślady nad Drwęcą*, oprac. S. Frydlewicz, Brodnica 2010, s. 29; *Nowe Miasto Lubawskie, magiczne spotkanie z historią*, Nowe Miasto Lubawskie 2011, s. 4.

³² L. Czubieli, T. Domagała, *op. cit.*, s. 222.

³³ M. Barański, *Rewitalizacja centrum Nowego Miasta Lubawskiego Etap 1. Badania historyczne nawierzchni jezdni i chodników*, ul. Rynek, ul. 3 Maja i 19 Stycznia, Warszawa 2010, s. 3.

³⁴ A. Radziwiński, *op. cit.*, s. 36.

³⁵ Plan został przedrukowany w pracy zbiorowej *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys dziejów*, Nowe Miasto Lubawskie 1992.

wywano dom w głąb parceli. Wówczas parter przeznaczano na kantor kupiecki lub warsztat rzemieślniczy, a na piętrach urządzano pokoje mieszkalne. W XV w. część budynków rynku była już murowana³⁶. Około 1330 r. w jego północno-wschodnim narożniku rozpoczęto budowę kościoła farnego pw. św. Tomasza Apostoła, który jest jednym z najstarszych i niewątpliwie najokazalszym zabytkiem miasta, powiatu oraz całej ziemi lubawskiej. Początkowo było to prezbiterium dobudowane do istniejącego, drewnianego kościoła. Od połowy XIV stulecia zaczęto wznosić ściany zewnętrzne naw bocznych, dolną część kwadratowej wieży dzwonnej (z oknem nad portalem głównym), a także wieloboczną wieżyczkę w północnej części elewacji zachodniej³⁷. Przedłużono również prezbiterium zamykając je trójkątnym przęsłem zakończonym attyką z blendami i wimpergami. Po przykryciu naw bocznych sklepieniami krzyżowo-żebrowymi podniesiono mury nawy głównej (wprowadzając bazylikowy układ wnętrza) oraz wieży. Osiągnęły one wysokość odpowiednio 17,7 m i 40 m.³⁸ Wieża jest dekorowana dwułucznymi, prostokątnymi blendami z krzyżowymi podziałami. W górnej części posiada podwójne ostrołukowe otwory, a w jej wnętrzu znajduje się m.in. dzwon św. Tomasza Apostoła z 1494 r.³⁹

W II połowie 2017 r. elewacje wieży poddano pracom konserwatorskim, które objęły konserwację murów ceglanych, czyszczenie ścian, uzupełnienie ubytków tynków, usunięcie cementowych fugowań i wymianę zniszczonych cegieł⁴⁰. Na szczycie wieży oraz w blendach wymalowano wzory o charakterze gotyckim (ślepe maswerki). Ponadto przeprowadzono badania na występowanie gotyckich tynków, pod którymi mogą znajdować się dawne tynki i wymalowania⁴¹. Po 1460 r. nawa została przykryta czteroramiennym sklepieniem gwiaździstym. Przy wznoszeniu ścian naw bocznych (północnej i południowej) obok cegieł zastosowano (do wysokości 3 m) kamienie polne.

Zleceniodawcą i fundatorem budowy był Zakon Krzyżacki. Około 1600 r. w narożu między prezbiterium a nawą południową dobudowano barokową kaplicę Świętego Krzyża nazywaną również kaplicą Działyńskich⁴². Ponadto zamurowano ostrołukowe okno w wieży dzwonnej, powiększono okna w nawach bocznych i zmieniono układ wejść bocznych.

Długość świątyni wynosi 54 m, zaś szerokość 19 m. Budowla jest orientowana (prezbiterium od strony wschodniej), murowana z cegły w wątku gotyckim.

³⁶ J. Grabowski, *Przewodnik...*, s. 7.

³⁷ *Gotyckie ślady...*, s. 14; K. Pszczółkowska, *Perła ziemi lubawskiej*, „Spotkania z zabytkami”, nr 3–4, Warszawa 2010, s. 34–36.

³⁸ *Nowe Miasto Lubawskie, magiczne spotkanie...*, s. 15.

³⁹ T. Ruczyński, *Świątynia dostojnością bogata*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, 1972, nr 49, s. 3; W maju 1937 r. odlano i poświęcono nowy dzwon nowomiejskiej świątyni. Nosi on imię św. Floriana. Za: *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie między...*, s. 130.

⁴⁰ S.R. Ulatowski, *Zakończono remont elewacji bazyliki kolegiackiej*, „Gazeta Nowomiejska”, 2017, nr 52, s. 5.

⁴¹ *Ibidem*, s. 5.

⁴² *Przewodnik po Gminie Ilawa i Gminach...*, s. 22.

Prostokątny, czteroprzęsłowy korpus i przylegające do niego trójprzęsłowe i trójboczne prezbiterium wsparte są szkarpami⁴³. Przy południowej ścianie korpusu znajduje się prostokątna kruchta boczna, zaś do prezbiterium od strony północnej przylegają zakrystia i składzik. W 1971 r. papież Paweł VI podniósł kościół św. Tomasza Apostoła do rangi Bazyliki Mniejszej, a od 2012 r. świątynia jest Kolegiatą⁴⁴. Należy podkreślić, iż na terenie Nowego Miasta Lubawskiego znajdują się obiekty małej architektury sakralnej w formie kapliczek, krzyży oraz figur⁴⁵.

Nowe Miasto Lubawskie było jednym z lepiej ufortyfikowanych miast państwa krzyżackiego. Razem z warowniami w Kurzętniku, Bratianie i Lubawie tworzyło system zabezpieczający ziemię chełmińską od strony Mazowsza⁴⁶. Część murów miejskich uległa zniszczeniu w XVII stuleciu i podczas wojny północnej. Najwięcej zniszczeń przyniósł jednak wiek XIX, kiedy posłużyły one pod zabudowę ulicy Okólnej. Niektóre fragmenty wykorzystano jako ściany lub fundamenty budynków⁴⁷. Z dawnych umocnień do dnia dzisiejszego przetrwały dwie gotyckie baszty bramne, fragmenty murów, pozostałości baszty na planie koła oraz zagłębienia po dawnej fosie (obecnie „Ogród Róż”). W celu odbudowy dawnych fortyfikacji powołano do życia organizację „Artis Bono”, która ze względów finansowych nie zdołała jak dotąd osiągnąć zamierzonego celu⁴⁸. Poza tym architekt i artysta plastyk Józef Zbigniew Polak podjął się opracowania koncepcji odbudowy substancji zabytkowej Nowego Miasta. Jego zespół zaproponował rekonstrukcję opartą na formie przestrzennej, przedstawionej na planie z 1655 r.⁴⁹

Jednym z najważniejszych elementów systemu obronnego miasta była Baszta Brodnicka nazywana również Kurzętnicką. Została zbudowana z cegły ceramicznej pełnej, w wątku polskim (gotyckim) na planie zbliżonym do kwadratu⁵⁰. W ścianie wschodniej zauważyć można ślady po drewnianych belkach ganku nad bramą wjazdową. Od ściany zachodniej odchodzi dobrze zachowany fragment murów

⁴³ W kwietniu 2016 r. rozpoczęły się prace konserwatorskie zewnętrznych elewacji ściany południowej oraz prezbiterium. Uzupełniono wówczas ubytki cegieł, tynku oraz fugowań ścian i kamiennych podmurówek. Podczas prac na szczycie wschodnim odkryto zachowane częściowo średniowieczne dekoracje. Nad południową kruchtą ujawniono z kolei dobrze zachowane szaroczerwone malowidła w postaci maswerków. Na komisji konserwatorskiej podjęto decyzję, by wzory przenieść na dwie blendy w elewacji południowej. Poza tym przeprowadzono konserwację dwóch połaci tynku zdobionych techniką sgraffito. Prace zakończono jesienią 2016 r. Za: S.R. Ulatowski, *Konserwatorzy na ścianach*, „Gazeta Nowomiejska”, 2016, nr 16, s. 7; *idem*, *Maswerki ujrzaly teraz światło dzienne*, „Gazeta Nowomiejska”, 2016, nr 50, s. 8.

⁴⁴ AWUOZ 7692, A. Jarmilko, J. Jarmilko, *Ołtarz Matki Boskiej. Kościół pw. św. Tomasza Apostoła w Nowym Mieście Lubawskim*, Toruń 2010, s. 5.

⁴⁵ Budowle tego typu są zlokalizowane m.in. przy ul. Działyńskich, Kopernika, Kornatki, Kościelnej, Grunwaldzkiej, Narutowicza, Jagiellońskiej oraz Wojska Polskiego.

⁴⁶ J. Grabowski, *Przewodnik...*, s. 8.

⁴⁷ *Nowe Miasto Lubawskie*, oprac. Urząd Miejski w Nowym Mieście Lubawskim, Nowe Miasto Lubawskie [b.r.], broszura.

⁴⁸ T. Chełkowski, *Jak powstał gród nad Drwęcą*, „Gazeta Nowomiejska”, 2011, nr 37, s. 17.

⁴⁹ J.Z. Polak, *Impresje Nowe Miasto Lubawskie*, Nowe Miasto Lubawskie 2017, s. 22.

⁵⁰ *Nowe Miasto Lubawskie. Magiczne spotkanie z historią*, Urząd Miejski w Nowym Mieście Lubawskim 2011, s. 28.

obronnych. Budynek zwieńczono dachem łamanym, czterospadowym, z kalenicą o kierunku wschód–zachód. Konstrukcja pokryta dachówką esówką zrobiona jest z drewna. Ten sam materiał wykorzystano do wykonania stropów belkowych, natomiast fundamenty baszty są prawdopodobnie kamienne⁵¹. Powierzchnia zabudowy wynosi 61,28 m², zaś powierzchnia użytkowa 86,59 m².⁵² W XIX stuleciu baszta była siedzibą archiwum miejskiego, natomiast od 1959 r.⁵³ w jej wnętrzach funkcjonuje Muzeum Ziemi Lubawskiej prezentujące zbiory z różnych okresów historycznych⁵⁴.

Kluczowym elementem systemu obronnego Nowego Miasta była Brama Lubawska nazywana również Łąkowską, po której zachowała się baszta domu bramnego⁵⁵. Jest to budowla wzniesiona na planie kwadratu o wymiarach 8,74 m × 8,76 m (w parterze), posiadająca piwnicę i 5 kondygnacji nadziemnych. Wysokość do gzym-su dachu wynosi ok. 14,80 m, zaś szczyt kalenicy ma 19,30 m.⁵⁶ Fundamenty wieży są kamienne, ściany zewnętrzne murowane z cegły ceramicznej gotyckiej na zaprawie wapiennej, ściany wewnętrzne (nośne i działowe) z cegły ceramicznej pełnej, natomiast stropy – żelbetowe (na poddaszu drewniany). Budowlę wieńczy drewniany dach dwuspadowy o konstrukcji słupowo-jętowej. Powierzchnia użytkowa baszty wynosi 158,46 m², natomiast powierzchnia zabudowy 76,13 m².⁵⁷ Pierwotnie budynek miał bliźniaczą basztę, a pomiędzy nimi znajdowała się podwójna brama wjazdowa⁵⁸. W systemie bramy istniał również wysunięty poza linię murów miejskich barbakan, zlokalizowany na międzywale dzielącym pierwszą i drugą fosę. Złożony z dwóch okrągłych baszt – połączony był z bramą tzw. szyją bramną⁵⁹. Baszta Lubawska posiadała wykusze obronne rozbudowane na boki. Pozostałości dawnych murów dostrzec można w północnej i południowej ścianie budynku. W tej drugiej znajduje się zamurowany otwór po wejściu na ich szczyt. Lata 20. XX stulecia przyniosły pew-

⁵¹ AWUOZ 7660, *Nowe Miasto Lubawskie. Brama Brodnicka (Kurzętnicka). Inwentaryzacja architektoniczna, dokumentacja konserwatorska*, oprac. A. Kuberka, D. Owedyk-Idziak, Warszawa 2013.

⁵² AWUOZ 7013, *Nowe Miasto. Koncepcja funkcjonalno-użytkowa obiektów: dawny kościół ewangelicki w Rynku, Brama Brodnicka, Brama Lubawska*, oprac. A. Górzyński, Brodnica 2007.

⁵³ W kwietniu 1959 r. władze powiatu nowomiejskiego zleciły wykonanie remontu baszty Miejskiemu Przedsiębiorstwu Remontowo-Budowlanemu w Nowym Mieście Lubawskim. W związku z odmową, uzasadnioną pierwszeństwem realizacji robót planowych, zadanie powierzono Władysławowi Doce oraz Benedyktowi Neumannowi. Za: APO 42/450/0/-/1013 *Nadzór nad ochroną zabytków. Muzeum. Rok 1968 i 1969*.

⁵⁴ *Nowe Miasto Lubawskie*, oprac. Urząd Miejski w Nowym Mieście Lubawskim, Nowe Miasto Lubawskie, [b.r.], broszura.

⁵⁵ *Nowe Miasto Lubawskie. Szlak turystyczny*, oprac. Urząd Miejski w Nowym Mieście Lubawskim, Nowe Miasto Lubawskie [b.r.], broszura.

⁵⁶ R. Bański, *Baszta Bramy Lubawskiej w Nowym Mieście Lubawskim w świetle nowych badań*, „Wiadomości konserwatorskie”, 2011, nr 30, s. 44.

⁵⁷ AWUOZ 7013, *Nowe Miasto. Koncepcja...*, [b.n.s.].

⁵⁸ *Nowe Miasto, magiczne spotkania...*, s. 9.

⁵⁹ *Rodzinne wycieczki rowerowe. Nowe Miasto Lubawskie i okolice*, oprac. Urząd Miejski w Nowym Mieście Lubawskim, Nowe Miasto Lubawskie [b.r.], s. 4, broszura.

ne przekształcenia baszty, która na przestrzeni wieków ulegała licznym przebudowom. Aby usprawnić komunikację na wąskich ulicach wjazdowych do miasta wybito w niej (oraz w Baszcie Brodnickiej) przejścia dla ruchu pieszego.

W 1836 r. Baszta Lubawska została przystosowana na potrzeby więzienia sądowego. Funkcjonował tam również areszt miejski oraz straż pożarna. W czasach PRL mieściła schronisko turystyczne PTTK, a obecnie jest siedzibą lokalnego hufca ZHP⁶⁰. W 2011 r. wykonano remont zabytku. Zakres prac obejmował m.in. pokrycie dachówką jednej połaci dachu, miejscowe przełożenie rozluźnionego pokrycia dachowego drugiej połaci, uzupełnienie ubytków oraz wymianę uszkodzonych dachówek ceramicznych⁶¹.

Jesienią 2010 r. na dwóch działkach w pobliżu baszty przeprowadzone zostały badania archeologiczne, których celem było m.in. precyzyjne zlokalizowanie reliktów architektury obronnej miasta. Pierwsza z działek zajmuje sztuczną groblę przecinającą jedną z linii fos otaczających miasto w średniowieczu, natomiast druga zlokalizowana jest na terenie dawnych przedmieść, już poza drugą linią fosy⁶². Na pierwszej działce natrafiono na pozostałości muru o szer. ok. 1,67 biegnącego niemal równoległe do ul. 3 Maja. Mur zbudowany był z kamieni granitowych, spojonych zaprawą piaskowo-wapienną oraz gotyckich cegieł o średnich wymiarach ok. 30 × 16 × 9 cm. W drugim wykopie (na tej samej działce) natrafiono jedynie na dawne instalacje techniczne związane z istniejącymi zabudowaniami⁶³. Na drugiej działce w jednym z wykopów natrafiono na kontynuację muru kamienno-ceglanego odkrytego na działce zajmującej groblę. Zarejestrowany fragment skonstruowany był z kamieni granitowych, spojonych zaprawą piaskowo-wapienną. Północno-wschodnie lico muru było zbudowane z przylegających do siebie, równo ułożonych cegieł gotyckich. Cegieł używano także do konstrukcji głównego korpusu muru, jednak nie stanowiły jego trzonu. W drugim wykopie zadokumentowano dawną nawierzchnię ulicy w postaci warstwy drobnych kamieni z niewielką ilością rumoszu ceglano-ceglanego. Brak materiału zabytkowego z tego rejonu uniemożliwił datowanie użytkowania nawierzchni⁶⁴. Według wykonawców rzeczonych badań funkcje odkrytego muru należy łączyć z obronnym charakterem baszt okrągłych oraz Bramy Lubawskiej. Prawdopodobnie mur stanowił niskie obwarowanie mostu stałego przerzuconego przez wewnętrzną fosę otaczającą miasto⁶⁵. W sąsiedztwie Baszty Lubawskiej zachował się fragment dawnej fosy miejskiej. Obecnie jest to niewielki park nazywany „Ogrodem Róż”. Trzecia brama, Bratiańska, znajdowała się w pół-

⁶⁰ *Ibidem*, s. 4.

⁶¹ S.R. Ulatowski, *Z dachu średniowiecznej baszty zniknie szpecząca plandeka*, „Gazeta Nowomiejska”, 2011, nr 44, s. 14.

⁶² AWUOZ 7092, Sprawozdanie z realizacji uzupełniających badań archeologicznych. Nowe Miasto Lubawskie st. I, Stawiguda 2010, s. 3.

⁶³ *Ibidem*, s. 3.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 3.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 10.

nocnej części murów miejskich, w miejscu, gdzie dziś przebiega ul. Kazimierza Wielkiego. Na przełomie września i października 2011 r. zostały przeprowadzone badania archeologiczne, których celem było rozpoznanie oraz udokumentowanie pozostałości bramy i ewentualnego przebiegu murów obronnych w rejonie skrzyżowania ul. Kazimierza Wielkiego z ul. Okólną. Zadokumentowane w wykopach relikty: fragment muru przyległego do bramy oraz boczny fundament bramy w pierzei zachodniej ul. Kazimierza Wielkiego (na odcinku ok. 4 m), zachowały się do wysokości ok. 90 cm i szerokości ok. 140–160 cm. Na podstawie wstępnego rozpoznania stwierdzono, że brama mogła być założona na planie zbliżonym do kwadratu ok. 9–10 m, a jej szyja bramna prowadziła do fosy i mostu przerzuconego przez drugą fosę, z kamienno-ceglanymi przyczółkami⁶⁶. Kolejne prace przeprowadzono w okresie od maja do lipca 2012 r. Badania objęły część ul. Kazimierza Wielkiego, od skrzyżowania z ul. Działyńskich do skrzyżowania z ul. Okólną. Podczas eksploatacji odkryto zwarte konstrukcje kamienne bądź ceglano-kamienne. Zlokalizowane u styku ulic Kazimierza Wielkiego i Okólnej relikty, prawdopodobnie stanowią elementy bramy, która jako jedyna nie posiadała wieży, a przejazd mieścił się pod sklepieniem ostrołukowym zamykanym broną i odrzwiami⁶⁷.

Na terenie Nowego Miasta Lubawskiego, aż po dzień dzisiejszy zachowały się fragmenty murów obronnych. Pierwotne były one dwupoziomowe. Niższą partię (do ok. 2–3 m) stanowiła rustyka układana z nieobrobionych, zróżnicowanych wielkością kamieni. Wklęsła spoina okalała nierówne pod względem wysokości kamienne warstwy⁶⁸. Nad rustyką znajdowała się ceglana część muru ze zwieńczeniem spadkowym w kierunku miasta. Cegły układano w regularny wątek wendyjski (główka, wozówka, wozówka). Podczas konfliktów zbrojnych mury ulegały zniszczeniu, po czym były ponownie odbudowywane. Przykład naruszenia konstrukcji widoczny jest na zachowanym fragmencie, przylegającym do baszty narożnej przy kościele pw. św. Tomasza Apostoła. Po odbudowie wątek wendyjski zastąpiono gotyckim (główka, wozówka)⁶⁹. Spośród zachowanych elementów systemu obronnego, fragment okrągłej baszty narożnej zlokalizowany jest w północnym sąsiedztwie bazyliki⁷⁰. Do dnia dzisiejszego przetrwała 1/5 pierwotnej wysokości budowli, która dawniej zwieńczona była hełmem wieżowym w formie stożka⁷¹.

⁶⁶ AWUOZ 7860, Sprawozdanie z przedinwestycyjnych badań archeologicznych na działce nr 342/3 obręb 9, ul. Kazimierza Wielkiego oraz 337 obręb 9 ul. Działyńskich w Nowym Mieście Lubawskim [b.n.s.].

⁶⁷ *Ibidem*, [b.n.s.].

⁶⁸ R.J. Domżański, *Mury, które chroniły przez pół tysiąca lat*, „Drwęca”, 2007, nr 1, s. 5.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 5.

⁷⁰ W 2016 r. dla baszty i znajdującego się przy niej fragmentu muru obronnego założono nową księgę wieczystą. Na podstawie sporządzonego aktu notarialnego miejscowa parafia przekazała zabytkowe obiekty burmistrzowi Nowego Miasta Lubawskiego. Za: S.R. Ulatowski, *Suma parafialna*, „Gazeta Nowomiejska”, 2017, nr 3, s. 18.

⁷¹ *Nowe Miasto Lubawskie, magiczne spotkanie...*, s. 11.

W murach obronnych Nowego Miasta funkcjonowała również jedna baszta kwadratowa. Współcześnie stanowi ona fragment domu przy ul. Okólnej. Spośród dwudziestu jeden prostokątnych baszt łupinowych jedyna zachowana do dziś znajduje się nieopodal kościoła pw. św. Tomasza Apostoła. Dobudowano do niej jednak czwartą ścianę, a obecna wysokość jest inna od pierwotnej.

ROZWÓJ PRZESTRZENNY NOWEGO MIASTA LUBAWSKIEGO OD XVIII W. DO LAT 30. XX STULECIA

Zabudowa Nowego Miasta utrzymywała się w granicach murów, aż do lat 60. XIX stulecia⁷². Plan z 1655 r. wskazuje na istnienie niewielkich przedmieść od strony północnej, południowej i zachodniej. Przeniesienie siedziby wójtostwa krzyżackiego do Bratiana obniżyło rangę miasta sprowadzając je do roli lokalnego ośrodka handlowo-rzemieślniczego⁷³. Handel skoncentrowany był w dwóch ośrodkach. Pierwszy stanowiły kantory domowe, zaś drugi kramy i ławy otaczające budynek ratusza. Niewiele wiadomo o zabudowie nowomiejskiego rynku do końca XVIII stulecia. Fakt, iż większość domów mieszczańskich była w tym czasie drewniana pozwala przypuszczać, że tego typu budynki występowały również w centrum. Z drugiej strony należy pamiętać o zbudowanych tam w XV stuleciu budynkach murowanych. Największe zmiany w wyglądzie nowomiejskiego rynku zaszły w XIX w. Na miejscu wcześniejszej zabudowy powstały kamienice, z których wiele przetrwało do dnia dzisiejszego⁷⁴.

Wspominany wcześniej średniowieczny ratusz spłonął w 1806 r. Po usunięciu pozostałości gmina ewangelicka wzniosła w jego miejscu (1824–1827) prosty jednonawowy kościół kryty dachem dwuspadowym. W latach 1852–1861 dobudowano do niego drewnianą wieżę⁷⁵. Na krótko przed wybuchem I wojny światowej budynek wyburzono wznosząc w jego miejsce nowy kościół. Większy od poprzedniego – został oddany do użytku w grudniu 1912 r.⁷⁶ Jest to budynek wolnostojący, do niedawna dwukondygnacyjny, częściowo podpiwniczony, przykryty dachem dwuspadowym z nieużytkowym poddaszem. Konstrukcja kościoła złożona jest z murowanych ścian nośnych nawy oraz drewnianej, dwuspadowej więzby dachowej w układzie wieszarowym. W elewacji frontowej znajduje się wieża wymurowana na planie kwadratu. Wieńczy ją dwupoziomowy, drewniany hełm, którego poszycie wykonano z blachy miedzianej⁷⁷. W 1958 r. budynek przekaza-

⁷² K. Wajda, *op. cit.*, s. 94.

⁷³ A. Radziwiński, *op. cit.*, s. 39.

⁷⁴ *Rodzinne wycieczki...*, s. 4.

⁷⁵ *Nowe Miasto Lubawskie. Szlak turystyczny: Spacer po Nowym Mieście Lubawskim*, oprac. Urząd Miejski w Nowym Mieście Lubawskim, Nowe Miasto Lubawskie [b.r.], broszura.

⁷⁶ K. Wajda, *op. cit.*, s. 107.

⁷⁷ AWUOZ 6599, *Nowe Miasto Lubawskie ul. Rynek 23, d. kościół ewangelicki. Remont elewacji, dachu, stolarki*, oprac. T. Bagiński, A. Gontarz-Bagińska, Gdańsk 2010, s. 3.

no gminie miejskiej. Ołtarz główny wraz z krucyfiksem przeniesiono do kościoła w Ząbrowie (gm. Iława), organy wywieziono w nieznanym kierunku (1945 r.), natomiast ławki trafiły do jednej z iławskich świątyń. W kościele zachował się dzwon zegarowy, odrestaurowany w latach 70. ubiegłego stulecia. Do niedawna budynek mieścił salę kinową oraz Centrum Informacji Turystycznej⁷⁸. Podczas adaptacji na kino (lata 50. XX w.) wykonano żelbetowy strop międzykondygnacyjny, oparty na ścianach elewacyjnych i słupach wewnętrznych, stanowiący płytę nośną widowni⁷⁹. Powierzchnia użytkowa budynku wynosi 598,48 m², natomiast powierzchnia zabudowy 362,2 m².⁸⁰

Pomiędzy 1776 a 1777 r. na trzech parcelach południowej pierzei rynku wzniesiono gmach nowego ratusza. W latach 1832–1840 należał on do Ewy i Józefa Chrapkiewiczów. Następnie przechodził w ręce: landrata Hansa Otto Beneckendorffa, chirurga powiatowego Joana Heinricha Lompe, aptekarza Ludwiga Freytaga. W 1854 r. stał się własnością Zarządu Nowego Miasta Lubawskiego, natomiast w 1893 r. powiatu lubawskiego. Po zakończeniu II wojny światowej przez kolejne 30 lat stanowił siedzibę starostwa lubawskiego. Od 1975 r. znajduje się tutaj Urząd Miejski⁸¹. Z budynkiem sąsiaduje dawny hotel Nord, będący obecnie siedzibą starostwa powiatowego. Południową pierzeję zamyka kamienica z początków XIX stulecia. W latach 1816–1819 stanowiła ona własność Gottlieba Kellera, natomiast kolejnymi właścicielami byli: Johann i Anna Wiehert, Johann Rohde, Carl i Ludwika Freytag, Gottfried i Fryderyka Dolega, Berta Kulicky, Carl Koepke⁸². Do 1920 r. w jej wnętrzach mieściło się niemieckie przedsiębiorstwo poligraficzne wydające gazetę *Neumarker Zeitung* oraz *Kreisblatt* (gazetę powiatową). Wydawca – J. Koepke – prowadził w budynku księgarnię i sklep papierniczy⁸³. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości przedsiębiorstwo poligraficzne kupił Bank Ludowy (lubawski i nowomiejski). Od 1921 r., aż do wybuchu wojny kamienica przy ul. Rynek 2 była siedzibą redakcji i drukarni gazety „*Drwęca*”. W maju 1974 r. przekazano ją na rzecz Skarbu Państwa, natomiast dziś stanowi własność prywatną. 15 listopada 2002 r. na fasadzie budynku odsłonięto tablicę upamiętniającą gazetę „*Drwęca*”. Uroczystość zbiegła się z osiemdziesiątą rocznicą założenia pisma⁸⁴.

Kamienice wschodniej ściany rynku zachowały się w niemal niezmienionym stanie (miejsce zniszczonego domu towarowego L. Alexandra zajął w okresie PRL dwupiętrowy pawilon handlowy). W 1996 r. podczas prac remontowych w jednej

⁷⁸ Nowe Miasto Lubawskie. Szlak turystyczny: Spacer... [b.n.s.].

⁷⁹ AWUOZ 6599, Nowe Miasto Lubawskie ul. Rynek..., s. 3.

⁸⁰ AWUOZ 7013, Nowe Miasto. Koncepcja... [b.n.s.].

⁸¹ *Ibidem*, s. 4.

⁸² J.Z. Polak, *op. cit.*, s. 10.

⁸³ *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie na starej...*, s. 18.

⁸⁴ M. Łydziański, *Tablica pamiątkowa gazety „Drwęca”*, „*Drwęca*”, 2002, nr 1, s. 8.

z nich natrafiono na pojemnik zawierający złote cekiny (dukaty weneckie) datowane na XIII i XIV w.⁸⁵ W tym samym budynku podczas okupacji niemieckiej działała komórka AK. Należący do wywiadu organizacji ks. Władysław Łaniewski ps. „Bruler” prowadził z tego miejsca nasłuch radiowy.

Pierzeja północna cechowała się dużą liczbą lokali handlowych. Najokazalszym budynkiem była apteka i drogeria należąca w XIX stuleciu do Maxa Rothera⁸⁶. Niestety w 1945 r. ta część rynku w największym stopniu doświadczyła sowieckiego barbarzyństwa. Usuwanie zniszczeń i odbudowa trwały do lat 60. Nowe budynki stosunkowo dobrze wkomponowały się w zabudowę, jednak daleko im do wyglądu przedwojennych kamienic⁸⁷.

Zachodnią stronę rynku zajmowały domy mieszczan ze sklepami w częściach parterowych oraz hotel S.H. Landshuta z restauracją i ogródkiem letnim. W czasach II RP nosił on nazwę Hotel Centralny i był własnością Leona Moszczyńskiego⁸⁸. Dziś w miejscu hotelu znajdują się budynki mieszkalne wzniesione po II wojnie światowej. Pozostałe zabudowania pierzei zachodniej zachowały (nie licząc drobnych zmian) swój pierwotny wygląd. W połowie XIX w. ulice rynku zostały wybrukowane. Było to związane z powstaniem utwardzonych dróg łączących Nowe Miasto z sąsiednimi miejscowościami⁸⁹. Początkowo nawierzchnię ulic tworzących rynek wybrukowano kamieniem polnym, natomiast ich przebieg był profilowany z położonym niżej rynsztokiem⁹⁰. W latach 30. XX w. dokonano przebudowy podczas której wyrównano poziom rynku oraz zastąpiono kamienie kostką brukową. Liczne prace związane z infrastrukturą miejską zostały przeprowadzane po II wojnie światowej. Zrealizowane na rynku naprawy i remonty wprowadziły nowe materiały tj. kwadratowe bloki nawierzchniowe, w których zabetonowano kamienie polne; płyty lastrykowe oraz kostkę betonową⁹¹. Jeźdnię oddzielono od chodników słupkami. Skutkiem tych działań było zatarcie efektu jednolitego brukowania. Wprowadzenie nowych elementów (białe wymalowania pasów dla pieszych, miejsc parkingowych oraz wysepek) zakłóciło historyczny charakter przestrzeni rynku. Nie zachowały się dziewiętnastowieczne, a także pochodzące z lat 20. XX stulecia latarnie oraz pompy (wodne, paliwa). Od czasu założenia miasta rynek stanowił centrum lokalnego handlu. Położenie nad Drwęcą umożliwiała prowadzenie ożywionej wymiany towarowej z Toruniem i Gdańskiem. Na głównym placu handlowali jednak przede wszystkim miejscowi rzemieślnicy i okoliczni

⁸⁵ <http://www.itnowemiasto.pl/index.php/component/k2/item/756-skarb-cekinow-weneckich> [01.02.18]

⁸⁶ *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie na starej...*, s. 25.

⁸⁷ *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie w latach 1939...*, s. 118, 154.

⁸⁸ *Ibidem*, s. 108.

⁸⁹ M. Barański, *op. cit.*, s. 4.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 4.

⁹¹ *Ibidem*, s. 4.

rolnicy⁹². W latach 50. i 60. ubiegłego wieku targowisko funkcjonowało na placu po wyburzonych ruinach pierzei północnej⁹³. Ostatecznie jarmarki zniknęły z nowomiejskiego rynku po 1970 r. Nadal jednak stanowi on handlowe, jak również administracyjne (Urząd Miasta, Starostwo) centrum miasta.

W Nowym Mieście granica pełnej ochrony historycznej struktury przestrzennej ograniczona jest ul. Mickiewicza, Kościuszki, Sienkiewicza, Działyńskich, prawym brzegiem Drwęcy, ul. Ogrodową i biegnie do ul. Mickiewicza⁹⁴. W strefie tej znajduje się 35 obiektów wpisanych do rejestru zabytków⁹⁵. Spośród budynków położonych w obrębie Starego Miasta należy zwrócić uwagę na kamienicę przy skrzyżowaniu ulic Daszyńskiego i 3 Maja. Pomimo zniszczeń i przebudowy ma ona dużą wartość architektoniczną (układ charakterystyczny dla budynków narożnych wznoszonych w średniowieczu). Bryła domu wzniesiona jest na planie prostokąta. Wewnątrz uwidacznia się podział na części warsztatową i mieszkalną przedzielone sienią. Rozwiązanie takie umożliwiało wprowadzenie niezależnego wejścia od strony miasta. Możliwe, że schodkowy szczyt budynku skrywa fragmenty gotyckich murów⁹⁶. W I połowie XX stulecia budynek mieścił stancję prowadzoną przez rodzinę Rogackich. Pomiędzy 1915 a 1918 r. działało tam jedno z dwóch kolek samokształceniowych Towarzystwa Karola Marcinkowskiego – tajnego związku funkcjonującego wśród młodzieży nowomiejskiego progimnazjum od 1896 r. Za główny cel członkowie Towarzystwa stawiali sobie zachowanie polskiej tożsamości narodowej⁹⁷. Kolejna zabytkowa kamienica znajduje się przy ul. 19 Stycznia prowadzącej z rynku w kierunku Baszty Brodnickiej. Budynek nr 5 powstał ok. 1340 r. Podobnie jak kamienicę przy ul. Daszyńskiego wzniesiono go na parceli narożnej. Wewnątrz znajdują się dwa pomieszczenia sklepowe. Rozdziela je sieć ze schodami wiodącymi na mieszkalne poddasze. Również ten budynek posiada (przebudowa-

⁹² S.R. Ulatowski, *Po targu panie na zakupy, panowie do gospody*, „Gazeta Nowomiejska” [Dodatek historyczny], 2015, nr 48, s. 2.

⁹³ Następnie targowisko miejskie znajdowało się na placu przy ul. Kazimierza Wielkiego (żywy inwentarz sprzedawano przy ul. Kopernika, na placu położonym za rzeźnią miejską). W 1995 r. handlarze musieli przenieść się pod nowo wybudowaną wiatę przy skrzyżowaniu ul. Tysiąclecia i Targowej. W 2016 r. władze miasta podjęły decyzję o demontażu konstrukcji i zbudowaniu w jej miejsce parkingu. Za: <http://www.nowemiasto.com.pl/ti/pozegnanie-z-wiata.htm> [02.02.18]

⁹⁴ *Lokalny program rewitalizacji miasta Nowe Miasto Lubawskie na lata 2009–2015*, oprac. Urząd Miejski w Nowym Mieście Lubawskim, Nowe Miasto Lubawskie 2009, s. 11.

⁹⁵ Są to następujące obiekty: kościół pw. Św. Tomasza Apostoła, kościół ewangelicki, Brama Brodnicka, Brama Lubawska, fragmenty miejskich murów obronnych, budynek Urzędu Miasta, poczta, spichlerz przy ul. 3 Maja oraz domy: ul. Okólna (nr 1, 2, 3, 9, 11, 15, 20, 22, 23, 25–28/29); ul. Nad Drwęcą (nr 3, 4); ul. Wodna (nr 2, 3); ul. 19 Stycznia (nr 5); ul. 7 Grudnia (nr 2); ul. Waryńskiego (nr 12); ul. Daszyńskiego (nr 6, 16, 17, 20), ul. 1 Maja (nr 38); ul. Norwida (nr 3). Za: https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%2030%20czerwca%202014/WAR-rej.pdf [02.02.18]

⁹⁶ <http://www.itnowemiasto.pl/index.php/component/k2/item/75-kamienica-przy-ulicy-daszynskiego-6> [03.02.18]

⁹⁷ S. Grabowski, *Kalendarz nowomiejski*, s. 30–31.

ny) szczyt schodkowy. W latach 60. XIX w. ze względu na brak miejsca nowe domy zaczęto wznosić poza bramami miejskimi. Między 1864 a 1895 r. obszar administracyjny Nowego Miasta nie ulegał zmianom, by w latach 1895–1905 wzrosnąć o 39 ha. Liczba domów mieszkalnych zwiększyła się w tym czasie z 234 do 315. Miało to związek z włączeniem do miasta Przedmieścia Kurzętnickiego (obecnie ul. Wojska Polskiego i Jagiellońska)⁹⁸. Ponadto zabudowa przedmiejska była lokowana na północ od centrum, wzdłuż dzisiejszej ul. Działyńskich⁹⁹. Poza obrębem murów miejskich powstawały także budynki użyteczności publicznej. Po I wojnie światowej rozbudowa postępowała wzdłuż głównych tras komunikacyjnych w kierunkach: Lubawy, Brodnicy i Biskupca Pomorskiego¹⁰⁰. Zdarzało się, iż nowe domy wznoszono w pobliżu rynku, po wyburzeniu dotychczas istniejących budynków.

W 1897 r. naprzeciwko kościoła pw. św. Tomasza Apostoła, przy zbiegu ul. Kościelnej i Wąskiej wzniesiono kamienicę z zastosowaniem form klasycystycznych. Elewacja frontowa narożnego budynku jest krótsza od elewacji bocznej. Podpiwniczona, jednopiętrowa kamienica posiada niskie poddasze. Elementami artykulacji poziomej są profilowane gzymsy kordonowe przebiegające wzdłuż obu elewacji oraz gzymsy koronujący¹⁰¹. Na każdej z elewacji znajduje się wejście poprzedzone trzema stopniami. W elewacji frontowej wchodzi ono do lokalu użytkowego i jest otoczone dwoma żeliwnymi filarami przysięnnymi. Z obu stron wejścia zamieszczono po jednym, obszernym oknie witrynowym. Parter zamyka profilowany gzyms kordonowy. W kondygnacji pierwszego piętra na osi elewacji znajduje się okno balkonowe z balkonem i po jednym oknie po obu jego stronach. Strefa pierwszego piętra zamknięta jest profilowanym gzymsem kordonowym. Poddasze posiada trzy okienka o prostokątnym wykroju, znajdujące się na osi okien pierwszego piętra. Strefę wieńczy profilowany gzyms koronujący¹⁰². W okresie międzywojennym w budynku mieściła się księgarnia Bronisława Miłoszewskiego, a później A. Radomskiego¹⁰³.

Do 2016 r. na parterze znajdowała się redakcja „Gazety Nowomiejskiej”, zaś obecnie funkcjonuje tam sklep. Z kamienicą sąsiaduje bliźniaczy budynek wybudowany w tym samym roku. Tuż obok (ul. Kościelna 3) znajduje się biblioteka parafialna. W maju 2017 r. przy wejściu do kamienicy zamontowano tablicę upamiętniającą patrona biblioteki ks. Jana Ewertowskiego. Jej odsłonięcia i poświęcenia dokonał biskup pomocniczy Diecezji Toruńskiej Józef Szamocki¹⁰⁴. Na wykonanej

⁹⁸ K. Wajda, *op. cit.*, s. 94 – 95.

⁹⁹ <http://www.itnowemiasto.pl/index.php/component/k2/item/78-willa-przy-ul-dzialynskich-6> [07.02.18]

¹⁰⁰ *Lokalny program rewitalizacji miasta...*, s. 11.

¹⁰¹ AWUOZ 7818, *Dokumentacja konserwatorska-przedwykonawcza i program prac konserwatorskich kamienicy w Nowym Mieście Lubawskim, ul. Kościelna 1*, oprac. Monika Żegnałek, Marcin Żegnałek, Toruń 2008, s. 4.

¹⁰² *Ibidem*, s. 5.

¹⁰³ *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie na starej...*, s. 37.

¹⁰⁴ S.R. Ulatowski, *Patronem ksiądz Jan Ewertowski*, „Gazeta Nowomiejska”, 2017, nr 21, s. 6.

z czarnego granitu płycie zamieszczony został wizerunek ks. Ewertowskiego oraz napis: *Biblioteka parafialna im. ks. Jana Ewertowskiego*.

W 1904 r. przy ul. Kościelnej (Kirchenstrasse) rozpoczęła działalność elektrownia miejska. Tworzyły ją – zachowane do dnia dzisiejszego – 3 budynki z czerwonej cegły. Najwyższy (piętrowy z użytkowym poddaszem) stoi przy skrzyżowaniu ulic Kościelnej i Działyńskich. Najprawdopodobniej mieścił on pomieszczenia administracji. Wejście do budynku znajduje się w czteroosiowej elewacji zachodniej, której podział poziomy zaznaczony jest gzymsami. Elewacja północna i południowa są dwuosiowe. Do wschodniej ściany budynku przylega (niższa) siłownia, zbudowana na planie prostokąta. Pierwotnie w elewacji północnej znajdowały się 3 duże, półokrągłe okna, oddzielone płaskimi filarami przyściennymi. Obecnie trójosiowa elewacja podzielona jest poziomo na dwie części. W dolnej znajdują się 3 wnęki prostokątne (wejściowa i dwie garażowe), natomiast w górnej 3 wnęki półokrągłe, z których każda posiada po jednej parze okien półokrągłych. Do wschodniej ściany siłowni przylega parterowa przybudówka zamknięta płaskim dachem (pozostałe budynki zwieńczone są dachami dwuspadowymi). Początkowo w północnej elewacji budynku znajdowały się 2 okna półokrągłe. Obecnie jest tam jedno okno prostokątne, a ceglana elewację przykrywa tynk. Południowe elewacje budynków elektrowni przysłania parterowy pawilon oraz garaże wzniesione w okresie PRL. Współcześnie w budynku administracyjnym oraz siłowni mieści się posterunek energetyczny, natomiast przybudówka wykorzystywana jest przez Miejskie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej.

Równoległe do ul. Kościelnej biegnie ul. Kazimierza Wielkiego, na której zlokalizowana jest (pod nr 2) kolejna dziewiętnastowieczna kamienica. Wzniesiono ją na rzucie wydłużonego prostokąta w 1899 r. Dwie kondygnacje wieńczy ścianka kolankowa.

Z obydwu stron budynek zamykają dwa pseudoryzalit zakończony trójkątnymi szczytami. Gzymsy dzielą elewację na trzy poziomy. Ponadto parter oddzielony jest od pozostałych pięter boniowaniem lica¹⁰⁵. W przyziemiach pseudoryzalitów utworzono lokale handlowe. Nad wejściami do nich znajdują się dwa balkony z kutymi balustradami (druga kondygnacja). Szczyt elewacji zamknięty jest przez gzyms koronujący. W pierwszych latach XX stulecia na tej samej ulicy powstała trzykondygnacyjna kamienica (obecnie nr 9), wzniesiona na planie litery L. W elewacji dostrzec można cztery filary, które dzielą ją pionowo na trzy części. Zastosowanie gzymsów międzykondyganacyjnych pozwala z kolei na wyróżnienie dwóch poziomów. Na parterze mieszczą się 2 lokale handlowe, z cofniętymi wnękami drzwiowymi. Wyższe kondygnacje posiadają niewielkie loggie poprze-

¹⁰⁵ <http://www.itnowemiasto.pl/index.php/component/k2/item/76-kamienica-przy-ulicy-kazimierza-wielkiego-2> [22.02.18]

dzzone krótkimi balkonami o kutych balustradach¹⁰⁶. Warto wspomnieć, iż na ulicy Kazimierza Wielkiego znajdowała się synagoga (stąd dawna nazwa ulicy – Synagogenstrasse) zbudowana w latach 1857–1858.¹⁰⁷ Był to niewielki budynek wzniesiony z czerwonej cegły na planie prostokąta, przykryty dachem dwuspadowym¹⁰⁸. Powierzchnia nieruchomości wg dokumentu katastralnego wynosiła 17 × 19 m. Oprócz synagogi mieściła się tu siedziba zarządu gminy żydowskiej, dom rzeźnika, koszerne stołówka, schronisko z noclegownią oraz łaźnia rytualna¹⁰⁹. Wszystkie budynki zostały zniszczone przez Niemców w 1940 r.¹¹⁰ Od lat 70. XX w. do 1995 r. na placu po synagodze funkcjonowało targowisko miejskie. Obecnie znajduje się tam galeria handlowa „Stary Targ”.

Na przełomie XIX i XX stulecia nowe budynki wznoszono również na Przedmieściu Kurzętnickim. Eklektyczny, dwupiętrowy „belweder” przy ul. Jagiellońskiej 9 powstał pod koniec XIX w. Przednia elewacja zamknięta jest z obydwu stron wysuniętymi ryzalitami. W latach 1900–1909 budynek należał do Wilhelma Bauera, zaś pomiędzy 1919 a 1930 r. do kupca Antona Kurlikowskiego i jego małżonki Otille¹¹¹. W podwórzu budynku znajdowała się oficyna oraz stajnie. Ponadto Anton Kurlikowski wybudował tam spichlerz oraz szopę¹¹². W 1930 r. „belweder” został zakupiony przez Inowrocławską Fabrykę Mebli¹¹³. W okresie międzywojennym szczyt fasady i elewacji północnej zdobiły facjatki, natomiast ryzality posiadały inne od współczesnego zwieńczenie¹¹⁴. Obecnie w budynku znajdują się mieszkania komunalne. W połowie lat 30. naprzeciwko „belwederu” zbudowano stadion, który użytkowany jest do dnia dzisiejszego. Pierwszy trening miejscowego klubu sportowego, noszącego wówczas nazwę „Pogoń”, na nowym obiekcie odbył się w lipcu 1935 r.¹¹⁵ Wcześniej mecze piłkarskie rozgrywano na boisku przy rzeźni miejskiej.

Okres międzywojenny nie przyniósł większego ożywienia w budownictwie mieszkaniowym. Przy ul. Tylickiej (obecnie Wojska Polskiego) z funduszy miejskich zbudowano 3 budynki o łącznej liczbie 36 izb mieszkalnych, natomiast

¹⁰⁶ <http://www.itnowemiasto.pl/index.php/component/k2/item/77-kamienica-przy-ulicy-kazimierza-wielkiego-9> [22.02.18]

¹⁰⁷ K. Wajda, *op. cit.*, s. 107.

¹⁰⁸ *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto na starej...*, s. 46.

¹⁰⁹ <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/n/801-nowe-miasto-lubawskie/112-synagogi-domy-modlitwy-i-inne/87340-synagoga-w-nowym-miescie-lubawskim-ul-kazimierza-wielkiego> [22.02.18]; *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto na starej...*, s. 46.

¹¹⁰ *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto na starej...*, s. 46; Przy dzisiejszej ul. Grunwaldzkiej zlokalizowany był cmentarz żydowski. Znajdujące się tam maceby niemieccy okupanci wykorzystali jako płyty chodnikowe na zaplecze sądu rejonowego. Zostało to odkryte dopiero w czasie prac remontowych w 1995 r. Obecnie w miejscu cmentarza znajduje się park. Por. *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie w latach 1939...*, s. 40.

¹¹¹ APO 42/568/0/-/14 *Koncepcje budowlane* [1919–1925].

¹¹² *Ibidem* [b.n.s.].

¹¹³ S.R. Ulatowski, *Mieszkać w Belwederze*, „Gazeta Nowomiejska”, 1996, nr 29, s.3.

¹¹⁴ Zob. *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto na starej...*, s. 87 [fotografia].

¹¹⁵ H. Karczyński, *Klub Sportowy Drwęca*, Nowe Miasto Lubawskie 1999, s. 22.

wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych rozwijało się, na dość ograniczoną skalę, budownictwo jednorodzinne. Jak wskazuje Andrzej Korecki, w 1924 r. obywatele Nowego Miasta mieszkali w 354, zaś w 1931 r. w 372 budynkach¹¹⁶. Na rynku i przyległych do niego ulicach prace budowlane ograniczały się głównie do remontów oraz przebudów (wnętrz, elewacji) poszczególnych kamienic. W obrębie dawnych murów miejskich nowe budynki mieszkalne powstały przy ul. Środkowej (dziś ulice Norwida i Daszyńskiego)¹¹⁷.

Koniec XIX i początek XX stulecia to czas powstania na terenie Nowego Miasta wielu budynków użyteczności publicznej. W 1906 r. przy Lindenstrasse (obecnie Działyńskich) otwarto nowy gmach poczty. Inwestycja wpisywała się w trwający wówczas na terenie państwa pruskiego proces tworzenia nowoczesnych urzędów pocztowych. Identyczny gmach, istniejący do dnia dzisiejszego, powstał w Suszu (pow. iławski). Od momentu otwarcia, aż do 2019 r. budynek przy ul. Działyńskich spełniał swoją pierwotną funkcję¹¹⁸. W jego przedniej elewacji zachowała się oryginalna skrzynka pocztowa z czasów zaboru pruskiego. Nieopodal poczty przy Działyńskich 14 znajduje się gmach Szkoły Podstawowej nr 3 (wcześniej SP nr 1, a następnie gimnazjum) oddany do użytku w 1898 r. Koszt jego budowy wyniósł 41 tys. marek. Początkowo mieścił szkoły elementarne: katolicką i ewangelicką, w których uczyło po trzech nauczycieli¹¹⁹. W październiku 1937 r. odbyło się uroczyste poświęcenie rozbudowanego i utrzymanego w manierze pseudomodernistycznej budynku. Najstarsza część szkoły została wzniesiona na planie odwróconej litery L. Podpiwniczony, piętrowy gmach z użytkowym poddaszem wymurowano z cegły na podmurówce kamiennej i zwieńczono dachem wielopołaciowym. Znajdujące się w środku elewacji południowej wejście główne zostało umieszczone w ryzalicie. Elewacja południowa posiada 9 osi wyznaczonych ryzalitem oraz ośmioma parami okien łukowych. Dalsze przebudowy przeprowadzone zostały pomiędzy 1989 a 1994 r. Wzniesiono wówczas nowy pawilon, w którym znalazły się pomieszczenia biblioteki i czytelnia na piętrze oraz aula na parterze. Dla upamiętnienia jubileuszu stulecia szkoły (1998 r.) przed budynkiem głównym wkopano głaz z napisem: *By czas nie zaćmił i niepamięć*¹²⁰. W listopadzie 1928 r. obok szkoły otwarto salę gimnastyczną, będącą wówczas największym tego typu budynkiem w mieście. Podczas okupacji niemieckiej urządzono w niej salę kinowo-teatralną. Od 1946 r. funkcjonowało tam kino o nazwie „Bajka” zamienionej później

¹¹⁶ A. Korecki, *Nowe Miasto Lubawskie w czasach Drugiej...*, s. 157.

¹¹⁷ APO 42/568/0/-/14.

¹¹⁸ W lipcu 2019 r. nowomiejska placówka Poczty Polskiej została przeniesiona do pawilonu handlowo-usługowego położonego również przy ul. Działyńskich.

¹¹⁹ *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie na starej...*, s. 45.

¹²⁰ <http://www.gimnazjumml.eu/index.php/z-zycia-szkoly/historia-szkoly> [05.02.18]; Więcej nt szkoły zob. A. Korecki, *Szkoła podstawowa nr 1 w Nowym Mieście Lubawskim w latach 1898–1998*, Toruń 1998.

na „Warszawa”. Na ekranie pokazywano przede wszystkim filmy propagandowe wyświetlane przez służby wojska rosyjskiego oraz polskiego¹²¹. W styczniu 1947 r. komunistyczne władze zorganizowały w sali kinowej proces pokazowy, w wyniku którego wyrok śmierci otrzymało czterech żołnierzy podziemia niepodległościowego. W 1958 r. kino zostało przeniesione do dawnego kościoła ewangelickiego, zaś obiekt sportowy ponownie stał się własnością szkoły. Warto w tym miejscu wspomnieć o budynku przy ul. Szkolnej 4, położonym w sąsiedztwie placówki. Jest to dom stylizowany na renesansową willę włoską, wzniesiony w I połowie XIX w. Pierwszymi właścicielami byli w 1832 r. Albrecht i Anna Turzyńscy, zaś przed samą II wojną światową Leonard Raszkowski oraz Mieczysław Bork¹²².

Przy Lindenstrasse, w pobliżu Drwęcy mieścił się utworzony pod koniec XIX w. zakład wodoleczniczy „Marienbad”. Pełna nazwa brzmiała: „Kneipp'she Kuranstalt Marienbad”. W bezpośrednim sąsiedztwie znajdowało się również kąpielisko „Badeanstalt”¹²³. Zakład funkcjonował w dwóch zachowanych do dziś budynkach z czerwonej cegły. Są one jednopiętrowe¹²⁴ z użytkowym poddaszem, połączone niskim łącznikiem. Podział poziomy elewacji budynków podkreślony jest gzymsami międzykondygnacyjnymi. Przy ul. Działyńskich znajdują się również domy (nr 6, 15) stanowiące przykład dziewiętnasto i dwudziestowiecznej, neoklasycystycznej architektury willowej.

W 1908 r., przy dzisiejszej ul. Mickiewicza został oddany do użytku szpital powiatowy (Kreiskrankenhaus). Fundatorem jednopiętrowego budynku z użytkowym poddaszem był dr med. Friedrich Lange¹²⁵. Koszt budowy nowoczesnej, jak na owe czasy placówki wyniósł 155 tys. marek¹²⁶. W prowadzonym przez ewangelickie siostry diakoniski z Gdańska szpitalu znajdowały się 44 łóżka. Podczas I wojny światowej funkcjonował m.in. dzięki wsparciu zamożnych rolników oraz posiadaniu własnego ogrodu i żywego inwentarza. Operacje przeprowadzano w tamtym okresie stosunkowo rzadko¹²⁷. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości Szpital Powiatowy pw. św. Józefa stanowił własność Lubawskiego Powiatowego Związku Komunalnego¹²⁸. Pracował w nim jeden lekarz pełniący jednocześnie funkcję dy-

¹²¹ K. Kliniewski, *Kino czasami zamieniało się w salę sądową: nowomiejska podróż filmowa od Sali Lindemana do kina Harmonia*, „Gazeta Nowomiejska”, 2009, nr 22, s. 17.

¹²² J. Ćwiek, *Niszczycząca „perłka”*, „Gazeta Nowomiejska”, 1997, nr 33, s. 5.

¹²³ S.R. Ulatowski, *Jak dawniej w Nowym Mieście wodą leczyli: dzieje Zakładu Wodoleczniczego „Marienbad”*, „Gazeta Nowomiejska. Dodatek historyczny”, 2015, nr 48, s. 5.

¹²⁴ Krótsze skrzydło budynku położonego bliżej Drwęcy ma 2 piętra.

¹²⁵ Friedrich Lange (1849–1927) – niemiecki chirurg urodzony w Łąkorku (tam też pochowany). Poza szpitalem w Nowym Mieście Lubawskim ufundował również przytułek dla inwalidów i sierot w Biskupcu Pomorskim. Zob. A. Korecki, *Ludzie ziemi nowomiejskiej*, Nowe Miasto Lubawskie 2000, s. 224–227.

¹²⁶ *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie na starej...*, s. 79.

¹²⁷ A. Szulc, S.R. Ulatowski, *Odwieczny szpital leczy do dziś pacjentów: szpitalnictwo na ziemi nowomiejskiej funkcjonowało od czasów krzyżackich*, „Gazeta Nowomiejska”, 2012, nr 28, s. 14.

¹²⁸ A. Korecki, *Nowe Miasto Lubawskie w czasach Drugiej...*, s. 168.

rektora i ordynatora. Personel pomocniczy złożony był z sióstr ze Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia św. Wincentego a'Paulo (Szarytki)¹²⁹. Zajęta w 1939 r. przez Niemców placówka nie zaprzestała działalności. Pod koniec okupacji wywieźli oni całe wyposażenie szpitala. W połowie lat 60. dwa gmachy szpitalne posiadały 136 łóżek dla dorosłych i 13 dla niemowląt¹³⁰. Z kolei w połowie lat 90. rozpoczęto rozbudowę szpitala przerwana przez pożar w lipcu 1997 r. Odrestaurowany blok oddano do użytku w 2002 r. Sześć lat później Szpital Powiatowy otrzymał imię Friedricha Lange. Na terenie kompleksu znajduje się grota poświęcona Matce Bożej, wzniesiona w 1923 r.¹³¹

W sąsiedztwie szpitala mieściło się Progimnazjum (obecnie LO im. Cypriana Kamila Norwida). Budowę jednopiętrowego gmachu rozpoczęto wiosną, a zakończono w październiku 1870 r.¹³² W 1907 r. budynek został powiększony o kolejne piętro, natomiast w 1935 r. dobudowano 4 sale lekcyjne. W latach 70. ubiegłego stulecia rozbudowano skrzydło zachodnie oraz wzniesiono czteropiętrowy internat na 160 osób¹³³. Przeprowadzone w okresie PRL remonty i rozbudowy sprawiły, że budynek szkoły zatracił pierwotne cechy stylowe. Historyczny wygląd zachowała sala gimnastyczna, oddana do użytku w sierpniu 1889 r. Był to wówczas sporych rozmiarów budynek o długości 19,95 m i szerokości 9,95 m. W podłodze przy drzwiach wejściowych wypalono cztery litery F mające przypominać uczniom o znaczeniu wychowania fizycznego: Frisch (świeży), Fromm (skromny), Froh (wesoły), Frei (wolny). Przez ponad 100 lat była to jedyna sala sportowa jaką dysponowała szkoła. Nową halę, o wymiarach 36 × 18 × 7,45 m oddano do użytku 1 września 2003 r.¹³⁴ Na terenie należącym do nowomiejskiego liceum znajduje się dom dyrektora szkoły wzniesiony w 1907 r. Warto w tym miejscu przytoczyć opis budynku zamieszczony w jednym z numerów „Gazety Nowomiejskiej”: *Budynek wieńczy dach czterospadowy łamany, pokryty dachówką typu „karpiówka”. W dolnych połaciach dachu zastosowano ciekawe stylistycznie okna – tzw. wole oka. Na różniki budynku mają postać przestyliżowanych pilastrów [...] na pierwszym piętrze w osiach środkowych okulusy i kartusze z sentencją*¹³⁵. Treść wspomnianej sentencji brzmi: *Bonus vir semper tiro* (Dobry człowiek zawsze nowicjuszem [ma się czego uczyć]). Od strony zachodniej z terenem szpitalnym sąsiaduje park miejski zało-

¹²⁹ K. Wajda, op. cit., s. 108.

¹³⁰ L. Wernic, *Nowiny znad Drwęcy*, „Słowo na Warmii i Mazurach”, 1966, nr 38, s. 4.

¹³¹ J. Resicki, *Przyszpitalna grota*, „Drwęca”, 1999, nr 1, s. 4–5.

¹³² A. Korecki, *Zarys dziejów liceum ogólnokształcącego w Nowym Mieście Lubawskim 1858–2008*, Pelplin–Nowe Miasto Lubawskie 2008, s. 23.

¹³³ <http://www.norwid.eu/index.php/o-szkole/historia> [06.02.18]

¹³⁴ *Hala sportowa dla Zespołu Szkół*, „Drwęca”, 2003, nr 1, s. 6.

¹³⁵ S.R. Ulatowski, *Poznajmy bliżej*, „Gazeta Nowomiejska”, 1997, nr 39, s. 5. [Artykuł przygotowany w oparciu o dokumentację historyczno-architektoniczną Urzędu Miasta w Nowym Mieście Lubawskim].

żony w 1894 r. na wzgórzu nazywanym „Łysą Górą”¹³⁶. Informacji o początkach parku dostarcza pamiętnik ks. Józefa Dembieńskiego pt. „Radości mało goryczy dużo” (poniższy fragment został przytoczony przez Stanisława Grabowskiego w *Kalendarzu nowomiejskim*)¹³⁷: *W niedalekiej odległości od gimnazjum, po drugiej stronie drogi, była dość wysoka i stroma góra. Za mych pierwszych lat gimnazjalnych była ona zupełnie goła, niezarośnięta. Stanowiła stałe pole zapasów bojowych między młodzieżą miejską a gimnazjalistami [...] Taki stan rzeczy trwał podczas mego pobytu w gimnazjum przez trzy lata, dopóki ojcowie miasta nie postanowili tej góry zamienić na park miejski. Uporządkowano ją, porobiono trasy i ganki, zasadzono drzewa i krzewy oraz postawiono duży, brązowy pomnik Kajzera Wilhelma I. Nastąpiło tedy uroczyste poświęcenie parku. My uczniowie gimnazjum, naturalnie gremialnie w szeregach zostaliśmy zaproszeni na ten uroczysty akt.* Wspomniany pomnik cesarza niemieckiego ustawiony był przy okrągłym placu w centralnym punkcie parku, do którego prowadziły schody. Nieco dalej znajdował się drugi, mniejszy pomnik przedstawiający prawdopodobnie małżonkę cesarza¹³⁸. W 1912 r. na terenie parku powstało mauzoleum ku czci Friedricha Ludwiga Jahna, niemieckiego działacza sportowego, twórcy związków sportowych o nastawieniu paramilitarnym¹³⁹. Obiekt ma formę okrągłej rotundy, bez dachu i z dużymi prześwitami¹⁴⁰. Przed I wojną światową w mauzoleum znajdowała się tablica z wizerunkiem F.L. Jahna. Na szycie parkowego wzniesienia funkcjonowała restauracja. Z zachowanych fotografii wynika, iż tworzyły ją 2 połączone ze sobą piętrowe, ceglane budynki. Do niższego – wzniesionego na planie prostokąta w technice muru pruskiego – przylegały dwie werandy. Obok restauracji stała kawiarnia z amfiteatrem. W parku odbywały się uroczystości organizowane przez władze zaborcze. Był on częstym celem wycieczek młodzieży szkolnej, wśród której próbowano krzewić pruski patriotyzm¹⁴¹. W okresie międzywojennym park nadal stanowił popularne miejsce wypoczynku. Odbywały się tam zloty miejscowego harcerstwa¹⁴². Na parkowej polanie nie tylko z okazji zlotów rozbijano namioty, obozowano i organizowano rocznicowe ogniska. Park Miejski był także popularnym miejscem zbiórek zastępów gimnazjalnych¹⁴³. Obecnie kompleks jest zaniedbany (dziko rosnące drzewa, zniszczone schody, nieuporządkowane alejki). Spośród wspomnianych obiektów

¹³⁶ *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie na starej...*, s. 70.

¹³⁷ S. Grabowski, *Kalendarz...*, s. 38; ks. J. Dembieński, *Radości mało – goryczy dużo*, Warszawa 1985; Zob. także ks. J. Dembieński, *Nowomiejskie wspomnienia 1920–1939*, oprac. A. Korecki, Nowe Miasto Lubawskie 2004.

¹³⁸ *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie na starej...*, s. 72.

¹³⁹ K. Kliniewski, *Park cesarza Wilhelma*, „Drwęca”, 2007, nr 1, s. 9.

¹⁴⁰ *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie na starej...*, s. 74.

¹⁴¹ K. Kliniewski, *Park cesarza...*, s. 9.

¹⁴² J. Kujawski, *Zatartym tropem... Harcerstwo i konspiracja we wspomnieniach nowomieszczanina*, Toruń 2002, s. 25.

¹⁴³ *Ibidem*, s. 25.

do dnia dzisiejszego zachowała się rotunda z 1912 r. We wschodniej części parku znajduje się miejsce wypoczynku wykonane w latach 1964/65 w ramach tzw. czynu społecznego. Realizację przedsięwzięcia upamiętnia głąz z tablicą. Warto wspomnieć, iż w latach 20. ubiegłego stulecia, w tym samym miejscu planowano budowę pomnika Teofila Rzepnikowskiego¹⁴⁴. Z kolei pod koniec lat 30. władze miasta zamierzały wznieść (być może również na terenie parku) pomnik „Wolności”. Jego wykonaniem miał zająć się artysta-rzeźbiarz Ignacy Zelek, jednak ostatecznie przedsięwzięcie nie zostało zrealizowane¹⁴⁵. Obecnie przy wejściu do parku znajduje się figura Matki Bożej ustawiona na betonowym postumencie. Przymocowana do niego tablica zawiera napis: *Matko nie opuszczaj nas 1937–48*.

Współcześnie główną arterią komunikacyjną Nowego Miasta Lubawskiego stanowi ul. Grunwaldzka będąca fragmentem drogi krajowej nr 15. W czasach zaboru pruskiego nosiła ona nazwę Lonkerstrasse (ul. Łąkowska). Również tutaj w XIX i XX stuleciu wzniesiono szereg nowych budynków. Dom pod nr 2 współcześnie mieści przychodnię oraz prywatne mieszkanie. Zbudowany ok. 1860 r., przez ponad 100 lat stanowił własność prywatną. Do 1864 r. znajdował się w posiadaniu Johanna i Franciszki Paniewiczów. Kolejnym właścicielem był murarz Wilhelm Schubring (1864–1913), zaś po nim Artur Schubring z małżonką Martą. Po śmierci Marty Schubring (1966) przeszedł na własność Skarbu Państwa¹⁴⁶.

Przy ul. Grunwaldzkiej 6 mieści się Komenda Powiatowej Policji¹⁴⁷. Wolnostojący budynek datowany na przełom XIX i XX w. został wzniesiony na planie litery U, z wewnętrznym podwórzem. Część środkowa ujęta jest skrzydłami, przylegającymi prostopadle do jej boków. Trójkondygnacyjny budynek wzniesiono z cegły na cokole z otoczków. Zarówno skrzydła jak i część środkowa zwieńczone są dachami dwuspadowymi. Elewacja frontowa składa się z części środkowej i flankujących ją, umieszczonych symetrycznie na obu jej skrajach, skrzydeł bocznych. Od frontu

¹⁴⁴ Teofil Rzepnikowski (1843–1922) – lekarz okulista, uczestnik powstania styczniowego, działacz społeczny. W powiecie lubawskim prowadził wielokierunkową działalność mającą na celu ożywienie polskiego ruchu narodowego. Szczególną wagę przywiązywał zwłaszcza do sprawy spółdzielczości pożyczkowej. W 1890 r. został wybrany z okręgu lubawsko-suskiego do parlamentu Rzeszy. Wygrał powtórnie wybory w 1893 r. pełniąc mandat do 1898 r. Jako poseł występował w obronie ludności polskiej, domagając się równych praw wyborczych i piętnując szyskany ze strony władz administracyjnych. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości został mianowany pierwszym starostą lubawskim. Za: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/teofil-rzepnikowski> [16.02.18]

¹⁴⁵ APO 42/568/0–/13. Akta Urzędu Policyjnego w Nowemmieście nad Drwęcą. Sprawy budowlane; 27 sierpnia 1937 r. burmistrz Nowego Miasta Seweryn Wachowiak wystosował do Ignacego Zelka pismo następującej treści: *W odpowiedzi na pismo z dnia 5.bn. uprzejmie komunikuję, że sprawę budowy pomnika „Wolności” postanowiono odroczyć do przyszłego roku i dlatego też nie mogę w tej chwili zająć stanowiska co do Jego projektów. – Przypuszczalnie z wiosną przyszłego roku sprawa ruszy naprzód i do Pana w tej materii się zwrócę.* – Wiosną 1938 r. sprawa nie ruszyła naprzód. Budowa pomnika pozostała jedynie w sferze planów.

¹⁴⁶ J.Z. Polak, *op. cit.*, s. 40.

¹⁴⁷ W okresie międzywojennym Komenda Powiatowej Policji Państwowej mieściła się przy ul. Szkolnej. Za: *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie między...*, s. 90.

występują one z lica elewacji pełniąc funkcję ryzalitów bocznych. Skrzydła boczne od frontu posiadają 3 pełne piętra, natomiast część środkowa dwie kondygnacje i poddasze¹⁴⁸. Na osi części środkowej znajduje się wejście główne o prostokątnym wykroju, zaś ponad nim płaskie nadproże. Podział poziomy elewacji wyznaczają: cokół, gzymsy kordonowe, gzyms koronujący oraz gzymsy odcinkowe ponad oknami pierwszej i drugiej kondygnacji. Na parterze, po obu stronach wejścia znajdują się symetrycznie po 2 okna, natomiast w kondygnacji pierwszego piętra 5 okien (środkowe na osi wejścia)¹⁴⁹. Poddasze posiada 5 niewielkich wnęk okiennych z czego 3 są podwójne. W elewacji ryzalitów znajdują się po 2 identyczne okna na każdej kondygnacji¹⁵⁰. W 2011 r. rozpoczął się remont budynku podczas którego położono nowe stropy, wymieniono stolarkę okienną i drzwiową oraz wszystkie istotne instalacje, odnowiono elewację i wnętrza¹⁵¹. Pod koniec 2013 r. na zapleczu starego budynku rozpoczęto budowę nowego skrzydła komendy. Prace zakończyły się na przełomie lat 2014/2015. Jednopiętrowy budynek mieści m.in. garaże, pomieszczenia administracyjno-gospodarcze, pomieszczenia techników kryminalistyki, składnicę akt oraz siłownię¹⁵². Warto wspomnieć, iż w lipcu 2019 r. przy wejściu do starego skrzydła komendy odsłonięto tablicę upamiętniającą funkcjonariuszy Policji Państwowej zamordowanych w Kalininie przez NKWD wiosną 1940 r., którzy pełnili służbę także w Nowym Mieście Lubawskim¹⁵³.

W XIX stuleciu przy Lonkerstrasse funkcjonował szpital. Należący do Artura Schubringa budynek wynajęto w 1898 r. na 10 lat. W 8 niewielkich salach można było leczyć maksymalnie 20 chorych¹⁵⁴. Następnie szpital przeniesiono do nowego, większego gmachu¹⁵⁵. Po II wojnie światowej budynek przy Grunwaldzkiej 10 był siedzibą Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego, gdzie bestialskim torturom poddawano m.in. żołnierzy lokalnych oddziałów ROAK¹⁵⁶ oraz członków

¹⁴⁸ AWUOZ 6943, *Dokumentacja inwentaryzacyjno-konserwatorska przedwykonawcza budynku policji przy ul. Grunwaldzkiej 6 w Nowym Mieście Lubawskim*, oprac. Monika Żegnałek, Marcin Żegnałek, Toruń 2008.

¹⁴⁹ *Ibidem*, [b.n.s.].

¹⁵⁰ *Ibidem*, [b.n.s.].

¹⁵¹ <http://www.warminsko-mazurska.policja.gov.pl/ol/aktualnosci/7608,Nowe-Miasto-Lub-Zakonczone-modernizacje-i-rozbudowe-nowomiejskiej-komendy-Policji.html> [17.02.18]

¹⁵² *Ibidem*, [17.02.18]; <http://nowemiasto.wm.pl/250766,Spacerkiem-po-rozbudowanej-komendzie-policji.html#axzz55g42pb5z> [17.02.18]

¹⁵³ <https://umnowemiasto.pl/component/k2/item/1407-jubileuszowe-swieto-policji-w-nowym-miescie-lubawskim> [22.10.20]

¹⁵⁴ K. Wajda, *op. cit.*, s. 104.

¹⁵⁵ *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie na starej...*, s. 62.

¹⁵⁶ Ruch Oporu Armii Krajowej (ROAK) – formacja powstała wiosną 1945 r. na bazie oddziałów AK, które po ogłoszeniu tzw. pierwszej amnestii postanowiły nie ujawniać się i nadal kontynuować walkę przeciw komunizacji Polski. Najsilniejsze struktury ROAK posiadała w środkowej i wschodniej części kraju (w granicach pojałtańskich). Głównymi obwodami były: „Mewa” dowodzony przez Józefa Marcinkowskiego (ps. „Wybój”) oraz „Znicz” na którego czele stał Paweł Nowakowski (ps. „Łysy”); O działalności antykomunistycznego podziemia niepodległościowego w rejonie Nowego Miasta Lubawskiego zob. E. Rzeszutko, *Partyzanci znad Welu, Brynicy, Wkry i Drwęcy*, Lidzbark Welski 2013.

organizacji konspiracyjnej założonej przez nowomiejskich licealistów w 1948 r.¹⁵⁷ Obecnie znajduje się tam oddział PZU. Jesienią 1997 r. budynek przeszedł remont podczas którego odnowiono elewacje oraz wymieniono pokrycie dachowe¹⁵⁸. W 1879 r. wzniesiono gmach sądu przy ul. Grunwaldzkiej 28. Wolnostojący budynek został wymurowany z czerwonej cegły na planie litery L, z wewnętrznym podwórzem. Jest on dwukondygnacyjny, kryty dachem czterospadowym z lukarnami, którego połacie tworzą przestrzeń dla pomieszczeń poddasza¹⁵⁹. Dekoracja fasady zawiera elementy z repertuaru form klasycznych¹⁶⁰. Główny akcent kompozycyjny podziału architektonicznego stanowi ryzalit środkowy będący centralną częścią elewacji. Przylegają do niego jednakowe pod względem kompozycji architektonicznej skrzydła boczne. Na osi ryzalitu usytuowane jest wejście główne do budynku obramowane szerokim, płytkim profilowaniem. Nad nim znajduje się stylizowany zwornik z dwiema bocznymi ślimacznikami. Wejście główne flankowane jest przez 2 płaskie pilastry biegnące od cokołu przez całą wysokość ryzalitu. Poziomą artykulację fasady podkreślają gzymsy międzykondygnacyjne oraz profilowany gzyms koronujący. Poziom parteru i pierwszego piętra rozdziela gzyms opaskowy z niewielkim profilowaniem, przebiegający wzdłuż całej elewacji. Kondygnacje pierwszego piętra zamka gzyms koronujący. Ryzalit również zwieńczony jest gzymsem koronującym, na którym wspiera się zamknięty półkoliście tympanon. Pole tympanonu jest gładkie, pozbawione dekoracji. Boczne części elewacji posiadają pionowe pasy boniowań na krawędziach budynku i na granicy z ryzalitem¹⁶¹. Funkcję sądu gmach zaczął pełnić w 1912 r. Od tego czasu przechodził na własność kolejnych urzędujących nad Drwęcą władz, zarówno polskich jak i okupacyjnych. Obecnie Grunwaldzka 28 to adres Sądu Rejonowego oraz Prokuratury Rejonowej.

Przy ulicy Grunwaldzkiej znajduje się cmentarz parafialny, którego obszar został wytyczony w 1850 r. Zarządzającą nim katolicka gmina kościelna opracowała w 1921 r. statut cmentarny liczący 136 paragrafów. Podczas prac związanych z regulacją przebiegu ulicy Łąkowskiej (Grunwaldzkiej) w 1938 r. mur cmentarny cofnięto w głąb o 1 m. Na nowomiejskim cmentarzu zachowały się nagrobki o dużej wartości historycznej i artystycznej, spośród których najstarsze pochodzą z połowy XIX stulecia¹⁶². Obecnie

¹⁵⁷ *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie w latach 1939...*, s. 138; O działaniach komunistycznej bezpieki wobec Polskiej Organizacji Młodzieży Katolickiej zob. P. Kardela, *Plan rozpracowania nielegalnej organizacji POMK istniejącej na terenie Nowego Miasta n/Drwęca*, „Drwęca”, 2007, nr 2, s. 7–9; J. Jeda, A. Korecki, *Nowe Miasto Lubawskie – gorzki smak wolności*, Nowe Miasto Lubawskie 1996.

¹⁵⁸ G. Jonowska, *Miejskie remonty*, „Gazeta Nowomiejska”, 1997, nr 41, s. 2.

¹⁵⁹ AWUOZ 6841, *Dokumentacja inwentaryzacyjno-konserwatorska przedwykonawcza budynku Sądu Rejonowego, Prokuratury Rejonowej w Nowym Mieście Lubawskim*, oprac. Monika Żegnałek, Marcin Żegnałek, Toruń 2007.

¹⁶⁰ <http://www.itnowemiasto.pl/index.php/component/k2/item/83-budynek-sadu-i-prokuratury> [17.02.18]

¹⁶¹ AWUOZ 6841, *Dokumentacja inwentaryzacyjno-konserwatorska przedwykonawcza budynku Sądu...* [b.n.s.].

¹⁶² <http://ziemiachelminska.pl/222726,Nowe-Miasto-Lubawskie-Cmentarz-parafialny-przy-ulicy-Grunwaldzkiej.html#axzz4Xviw8mSQ> [17.02.18]

wiele z nich wymaga remontu. Po II wojnie światowej w obręb cmentarza parafialnego włączono część dawnego cmentarza ewangelickiego. Współcześnie teren nekropolii ograniczony jest: od strony wschodniej ul. Grunwaldzką, od strony zachodniej wzniesieniem nazywanym „Araratką”, od południa ul. 3 Maja, zaś od północy drogą wewnętrzną prostopadłą do ul. Grunwaldzkiej. Na końcu alei głównej wznosi się neoklasycystyczna kostnica z trzema kaplicami grobowymi. W tym samym stylu utrzymana jest brama główna, wzniesiona w początkach XX stulecia. Nowomiejski cmentarz stanowi miejsce spoczynku wielu zasłużonych dla miasta i regionu osób (duchownych, działaczy społecznych). W południowej części nekropolii znajduje się wykonana z piaskowca tablica nagrobna zawierająca napis w języku niemieckim. Przytwardzono ją do ceglanej, prostopadłościennej budowli zwieńczonej czterospadowym dachem. W górnej części tablicy znajduje się napis „Paul Wolweran und seinen Erben” [Paul Wolweran i jego spadkobiercy – K.B.]. Poniżej można przeczytać, iż 10 maja 1649 r. „w Bogu zasnęła na wieki świętej pamięci zacna i szanowana pani Anna Wolweran wieku 19 lat”. Nie wiadomo kim była zmarła oraz fundatorzy tablicy. Możliwe, iż mieli oni związki z Lubawą. W XVII w. nazwisko Wolweran nosiło dwóch tamtejszych rajców¹⁶³. Nieopodal głównej alei ustawiono krzyż poświęcony ofiarom II wojny światowej. Postument zawiera napis: *Ofiarom wojny 1939–1945*. Drugi cmentarz, komunalny, położony jest na południowo-zachodnim stoku „Łysej Góry”, w sąsiedztwie parku miejskiego.

W XIX stuleciu Nowe Miasto wzbogaciło się o kolej. Decyzja o budowie linii zapadła w 1898 r., zaś 4 lata później oddano do użytku połączenie Tama Brodzka – Nowe Miasto – Iława¹⁶⁴. Włączenie w obręb pruskiej sieci kolejowej ułatwiło komunikację z większymi miastami przyczyniając się do rozwoju gospodarczego miasta nad Drwęcą. Poza Nowym Miastem stacje zlokalizowane były (na terenie dzisiejszego powiatu nowomiejskiego) w: Radomnie, Bratianie i Kurzężniku. We wrześniu 1939 r. w celu opóźnienia przemarszu Niemców zniszczono za pomocą specjalnego pociągu podkłady na trasie Radomno – Brodnica, a większość mostów i wiaduktów wysadzono w powietrze. Pomimo to okupanci szybko zdołali przeprowadzić prace remontowe. W latach 40. linia była użytkowana normalnie. Między Radomnem a Brodnicą kursowały (1940) dwa składy. Połączenie wykorzystywano w celach wojskowych przewożąc żołnierzy i zaopatrzenie na front wschodni. Było używane także jako środek łączności przez organizacje konspiracyjne¹⁶⁵. W latach 1941–1942 z nowomiejskiego dworca wywożono okolicznych mieszkańców, którzy nie zgodzili się na podpisanie volkslisty. Linia została również wykorzystana do

¹⁶³ Zob. Lubawa. *Dzieje miasta i regionu*, red. K. Grążawski, Lubawa 2016, s. 194; Możliwe, że w późniejszym czasie rodzina Wolweran spolszczyła nazwisko. W XVII i XVIII stuleciu wśród mieszkańców Lubawy nastąpiła masowa zmiana nazwisk niemieckich na polskie. Przykładowo w 1725 r. potomek ławniczej rodziny Schultzów nazywał się Prątnicki, a rodzina Goldbach zmieniła nazwisko na Gołbacki. Zob. *Nowe Miasto. Z dziejów...*, s. 64.

¹⁶⁴ *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie na starej...*, s. 65.

¹⁶⁵ K. Kliniewski, *Funkcjonowanie kolei w powiecie nowomiejskim w okresie okupacji*, „Drwęcą”, 2009, nr 5, s. 6–7.

transportu więźniów z obozu koncentracyjnego Stutthof, zmuszonych do budowy umocnień w rejonie Nowego Miasta¹⁶⁶.

W styczniu 1945 r. do miasta wkroczyli Sowieci. Wzniesiony z czerwonej cegły budynek dworca został wówczas spalony, podobnie jak wiele innych gmachów. Szczęśliwie jego dawny wygląd utrwalono na fotografiach i widokówkach. Zbudowany na planie prostokąta budynek główny posiadał jedno piętro oraz użytkowe poddasze i był zwieńczony dachem naczółkowym. Elewacja zachodnia posiadała 6 osi, wyznaczonych półokrągłymi wnękami okiennymi i drzwiowymi (wyjście na perony). W poddaszu znajdowały się 3 okna półokrągłe, których wnęki zwieńczone były sterczynami. Północną część elewacji przysłaniała niewielka prostokątna przybudówka. Mieszcząca wejście główne elewacja wschodnia była pięcioosiowa. Do północnej ściany budynku przylegał prostokątny magazyn z rampą załadunkową, zwieńczony prawdopodobnie dachem pulpitowym. Od strony południowej wznosił się kwadratowy budynek ze stromym dachem dwuspadowym. Odbudowany w okresie PRL budynek dworca trudno uznać za obiekt interesujący pod względem architektonicznym. Ma on formę powszechnie stosowanego w ówczesnym budownictwie prostokątnego, piętrowego pawilonu. W sąsiedztwie dworca zachowały się natomiast 2 domy kolejarzy, utrzymane w stylu nawiązującym do architektury dawnego dworca. Po II wojnie światowej linia nr 251 (Brodnica – Nowe Miasto – Iława) przez lata służyła osobom dojeżdżającym do szkoły i pracy, a także turystom. Jej walorem były rozpościerające się z okien pociągu widoki na malowniczy krajobraz powiatów: iławskiego, nowomiejskiego i brodnickiego. W czasach świetności nowomiejskiej stacji odprawiano ok. 600 wagonów towarowych miesięcznie. Pociągi osobowe przejeżdżały średnio 20 razy na dobę¹⁶⁷. Kres linii nastał w 2000 r., kiedy to 1 stycznia wstrzymano ruch towarowy, natomiast 2 kwietnia kursem pociągu z Iławy do Brodnicy skończył się ruch pasażerski¹⁶⁸. Po kilku latach została ona rozebrana dzieląc los wielu lokalnych połączeń. W 2016 r. pomiędzy Bratianem a Nowym Miastem, na śladzie nasypu kolejowego, zbudowano prawie dwukilometrowy odcinek ścieżki pieszo-rowerowej z ławkami i oświetleniem, przedłużony następnie do Radomna.

W Nowym Mieście funkcjonował drugi dworzec, nazywany małym lub południowym (Neumark-Süd). Obsługiwał przede wszystkim ruch towarowy, a od 1910 r. liczącą 12 km linię do Zajączkowa Lubawskiego, po której kursowała kolejka. Obok dworca południowego znajdowały się parowozownia oraz wzniesiony w połowie XIX stulecia spichlerz. Do 1921 r. nowomiejskie stacje nie były ze sobą bezpośrednio połączone. Torowisko wraz z mostem na Drwęcy powstało już w od-

¹⁶⁶ *Ibidem*, s. 7.

¹⁶⁷ G. Jonowska, *Dwadzieścia pociągów i sześćset wagonów*, „Gazeta Nowomiejska”, 2017, nr 6, s. 8.

¹⁶⁸ [red.], *Była sobie kiedyś kolej*, „Gazeta Nowomiejska”, 2015, nr 35, s. 13.

rodzonej Polsce. Linia do Zajączkowa została zamknięta z początkiem września 1987 r. Poddane przebudowie, dworzec i parowozownia pełnią dziś funkcje domów mieszkalnych. Dziewiętnastowieczny spichlerz po przejściu w prywatne ręce został rozebrany w 2015 r. Niewiele pozostało również z połączenia pomiędzy nowomiej-skimi dworcami. Spośród elementów infrastruktury kolejowej na terenie Nowego Miasta Lubawskiego zachowały się dwie nastawnie z okresu PRL (jedna zaadaptowana), wieża ciśnień oraz pozostałości sygnalizacji świetlnej.

Pod koniec XIX stulecia w Nowym Mieście Lubawskim rozwinął się przemysł. Działalność rozpoczęły lub rozszerzyły tartaki parowe, młyn parowy, dwie cegielnie, mleczarnia, dwa browary, olejarnia, rzeźnia, stolarnia mechaniczna, zakład produkcji płatków ziemniaczanych oraz garbarnia¹⁶⁹. W okresie międzywojennym na terenie miasta funkcjonowały również: żwirownia powiatowa, wytwórnia miodu sztucznego i lemoniady, octownia, palarnia kawy, hurtownia piwa i fabryka wody mineralnej, fabryka maszyn Maksa Bendixa, a także fabryka maszyn „Nofama”¹⁷⁰. Miasto posiadało dobrze rozwiniętą sieć warsztatów rzemieślniczych. Były to przeważnie zakłady jednoosobowe lub zatrudniające kilku pracowników¹⁷¹. Niektóre obiekty przemysłowe z omawianego okresu przetrwały do dnia dzisiejszego. Przy ulicy Żwirki i Wigury znajduje się dawny młyn parowy, wzniesiony na przełomie XIX i XX w. Czterokondygnacyjny budynek (wysoki parter i 3 piętra) wymurowano z cegły na fundamencie z ociosanych bloków kamiennych. Podział pionowy elewacji wyznaczają płaskie, ceglane lizeny, nadające całości charakter wertykalny. Elewacja wschodnia i zachodnia są pięcioosiowe, z taką samą liczbą otworów okiennych w każdej osi. Wokół okien ściana jest cofnięta w stosunku do lica całej elewacji, otynkowana i pomalowana na biało. Okna najwyższej kondygnacji są podwójne, wąskie – z osobnymi łukami nadokiennymi. Na trójosiowych ścianach zachowano ten sam podział architektoniczny, jednak zamiast okien znajdują się tam płytkie, otynkowane blendy¹⁷². W środkowej części dachu wzniesiono blaszaną nadbudówkę. Wszystkie kondygnacje wewnętrzne oparte są na drewnianej konstrukcji szkieletowej, na której wpierają się belkowe stropy. Przed II wojną światową młyn należał do Artura Schubringa, natomiast w 1945 r. został znacjonalizowany. W 2010 r. budynek zakupił Niepubliczny Zakład Opieki Zdrowotnej Przychodnia nr 1. W kolejnych latach obiekt został poddany renowacji, zaś właściciel planuje adaptować go do funkcji usługowo-handlowych o profilu medycznym. Adaptacja zmierza do utrzymania zasadniczych historycznych walorów architektury obiektu poprzez zachowanie jego struktury i detali¹⁷³.

¹⁶⁹ *Rzemiosło znane i mniej znane*, „Drwęca”, 2009, nr 4, s. 5–6.

¹⁷⁰ T. Kochanowski, *Nowomiejskie w latach 1918–1939*, „Warmia i Mazury”, 1971, nr 1, s. 19; APO 42/568/0/–/14.

¹⁷¹ *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie między...*, s. 65.

¹⁷² AWUOZ 7800, *Nowe Miasto Lub.*, ul. Żwirki i Wigury 1 B, Młyn. Ustalenie pierwotnej kolorystyki elewacji i stolarki otworowej, oprac. M. Korpała, Warszawa 2011, s. 2.

¹⁷³ *Ibidem*, s. 4.

Nieopodal młyna, również przy ul. Żwirki i Wigury znajdują się dwie niewielkie hale produkcyjne, wzniesione najprawdopodobniej pod koniec XIX stulecia. W okresie międzywojennym mieściła się tam fabryka mebli Bronisława Jentkiewicza. W 1921 roku do połączonych ze sobą budynków dostawiono trzecią halę, w której umieszczono maszynę parową. Od strony wschodniej z zabudowaniami sąsiadowały: skład mebli, lakiernia oraz dom mieszkalny istniejący do dnia dzisiejszego (Żwirki i Wigury 1)¹⁷⁴. W 1945 r. fabryka została znacjonalizowana i przez kolejne dziesięciolecia stanowiła część Nowomiejskich Zakładów Przemysłu Terenowego nazywanych potocznie „meblówką”. W czasach PRL w miejscu lakierni oraz składu mebli wzniesiono halę produkcyjną i biurowiec. Miejsce tego ostatniego zajmuje obecnie blok mieszkalny.

Przy ul. Mickiewicza 16 znajduje się spichlerz wykorzystywany w okresie międzywojennym przez spółdzielnię rolniczo-handlową „Rolnik”. Założona w 1907 r., spółdzielnia, zajmowała się handlem m.in. zboża, nasion, paszy, opału, nawozów sztucznych i wełny¹⁷⁵. Obecnie jednopiętrowy budynek z użytkowym poddaszem, którego oryginalne ceglane elewacje przysłonięto tynkiem, pełni funkcje mieszkalno-usługowe.

Przy ul. Kopernika zlokalizowana jest dawna rzeźnia miejska, oddana do użytku w 1897 r.¹⁷⁶ Obecnie dwa parterowe budynki z czerwonej cegły pełnią funkcję lokali handlowych. Halę główną rzeźni otynkowano, wskutek czego zatraciła ona pierwotny wygląd. Budynek wzniesiono na planie prostokąta i zwieńczono dachem dwuspadowym. Znajdujące się w elewacji wschodniej wejście umieszczone jest w nieznacznie wysuniętym ryzalicie. Drugi budynek tworzą dwa prostokątne skrzydła (jedno z nich jest piętrowe) zamknięte dachami dwuspadowymi. Pomiedzy nimi znajduje się parterowy łącznik z dachem pulpitowym. Nad zachodnim skrzydłem góruje ceglany komin.

W okresie międzywojennym niektóre spośród nowomiejskich zakładów poddano (zazwyczaj niewielkim) rozbudowom. Rozwój rzemiosła w latach 20. i 30. XX stulecia przyczynił się do powstania na terenie miasta licznych budynków gospodarczych. Miejscowy Urząd Policyjny wydawał wówczas pozwolenia na wznoszenie budynków tj. stodoły, magazyny, drewnitnie, składy, wiaty, chlewy, spichlerze, warsztaty oraz wozownie¹⁷⁷. Niektóre budynki dziewiętnastowieczne oraz wzniesione na początku XX stulecia zostały zniszczone przez Sowieców w 1945 r.¹⁷⁸ Obok dworca głównego i części kamienic Rynku przestała wówczas istnieć więk-

¹⁷⁴ APO 42/568/0/-/14.

¹⁷⁵ *Kronika zatrzzymanego czasu Nowe Miasto Lubawskie na starej...*, s. 58.

¹⁷⁶ K. Wajda, *op. cit.*, s. 102.

¹⁷⁷ APO 42/568/0/-/14.

¹⁷⁸ Sowieci zniszczyli na terenie miasta 56 budynków mieszkalnych. Za: R. Kozłowski, *Nowe Miasto Lubawskie w latach 1945–1990*, w: *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys...*, s. 240.

szość zabudowań Promenady (dziś fragment ul. 3 Maja), najbardziej reprezentacyjnej ulicy Nowego Miasta. Rozpocząła się ona za Basztą Lubawską i wiodła w kierunku Progimnazjum. Wzdłuż szerokiej, obsadzonej obustronnie drzewami jezdni i równie szerokich chodników znajdowały się m.in. Magistrat, Urząd Skarbowy, hotel z restauracją; cukiernia oraz sklep kolonialny¹⁷⁹. Do dnia dzisiejszego przetrwały jedynie kamienice, zlokalizowane w południowej pierzei ul. 3 Maja (od skrzyżowania z ul. Kościuszki, i dalej w kierunku liceum). Stronę północną zajmują obecnie: blok mieszkalny oraz pawilon handlowo-usługowy z czasów PRL, a także dawny magistrat, który wskutek przebudowy zatracił pierwotne cechy stylowe. Przy prostopadłej do 3 Maja ul. Sienkiewicza znajduje się duży, dziewiętnastowieczny spichlerz wykonany w technice muru pruskiego.

MIEJSCA PAMIĘCI NA TERENIE NOWEGO MIASTA LUBAWSKIEGO

Podczas II wojny światowej wielu mieszkańców Nowego Miasta i powiatu lubawskiego padło ofiarą terroru ze strony niemieckich najeźdźców. W początkowym okresie okupacji zbrodniczą działalnością na tych terenach wsławił się Selbstschutz, paramilitarna organizacja zrzeszająca obywateli polskich narodowości niemieckiej, doskonale zorientowanych w miejscowych realiach. O cierpieniach nowomiejskiej społeczności przypominają dziś zlokalizowane na terenie miasta miejsca pamięci.

7 grudnia 1939 r. członkowie Selbstschutzu rozstrzelali dwudziestu pięciu Polaków (w tym 10 osób w Lubawie). Wydarzenie to przeszło do lokalnej historii jako „czarny czwartek”¹⁸⁰. W listopadzie 1945 r. na miejscu egzekucji (ul. Okólna) odsłonięto krzyż i tablice ku czci pomordowanych. Na pomniku widniał napis: „Ofiarom terroru hitlerowskiego zamordowanym 7.12.1939”, zaś na dwóch płytach zamieszczono ich imiona i nazwiska¹⁸¹. Na przestrzeni lat forma pomnika uległa pewnym zmianom. Obecnie na prostokątnym, betonowym postumencie znajduje się krzyż z czarnego marmuru oraz 3 marmurowe tablice. Na lewej tablicy zawarto napis: *Pamięci 25 mężczyzn rozstrzelanych 7 grudnia 1939 r. przez Niemców członków Selbstschutzu* [powinno być Selbstschutzu – K.B.]. W lewym dolnym rogu zamieszczono zdanie: *Kiedy wrócisz do domu pamiętaj, że za twoje dziś oddaliśmy nasze jutro*. Tablica środkowa zawiera imiona, nazwiska i wiek ofiar z Nowego Miasta, natomiast prawa takie same informacje dotyczące osób zamordowanych w Lubawie. Na postumencie znajduje się również 25 prostokątnych, kamiennych

¹⁷⁹ Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie na starej..., s. 54–55.

¹⁸⁰ Więcej o wydarzeniach „czarnego czwartku” zob. A. Korecki, Czarny czwartek 7 grudnia 1939 r. w Nowym Mieście Lubawskim i Lubawie, Pelplin 2004; J. Ćwiek, Krwawa zemsta Selbstschutzu, „Gazeta Nowomiejska”, 2000, nr 48; M. Zalewski, Okrucieństwo czasów wojny, „Gazeta Nowomiejska”, 2016, nr 48, s. 7.

¹⁸¹ A. Korecki, Czarny czwartek..., s. 27.

bloków. Każdy z nich symbolizuje jedną ofiarę. Kolejny pomnik stoi na wzgórzu przy drodze z Nowego Miasta do Nawry nieopodal miejsca, gdzie od października do listopada 1939 r. Niemcy zamordowali kilkadziesiąt osób. Zaprojektowana przez olsztyńskiego rzeźbiarza Ryszarda Wachowskiego *Ściana śmierci – pomnik ofiarom II wojny światowej* została odsłonięta 13 maja 1962 r.¹⁸² Ma ona formę muru w kształcie ludzkich sylwetek z dziurami po kulach. Obok pomnika znajduje się niższy mur, a na nim liczne tablice zawierające imiona i nazwiska mieszkańców powiatu zamordowanych i zaginionych w czasie wojny. Przed pomnikiem zlokalizowany jest plac apelowy z metalowymi masztami¹⁸³. Wielu mieszkańców Nowego Miasta i okolic trafiało przed egzekucją lub wywózką do siedziby Selbstschutzu¹⁸⁴. Mieściła się ona w willi (ul. Działyńskich 15), należącej przed wojną do rodziny Popielskich. Aresztowanych przetrzymywano w piwnicy, poddawano torturom i mordowano¹⁸⁵. Dziś w budynku znajdują się prywatne mieszkania. Przy głównym wejściu zamieszczono tablicę z napisem: *Cześć pamięci Polakom zamordowanym w tym domu w latach 1939 – 1945 rękami faszystów hitlerowskich – Za polskość tej ziemi. Nowe Miasto 1.9.1959.*

Na zakończenie warto wspomnieć, iż w grudniu 2016 r. w olsztyńskim Urzędzie Marszałkowskim zostały podpisane umowy gwarantujące miastu otrzymanie ponad 14,5 mln zł na rewitalizację¹⁸⁶. Pierwsza faza inwestycji, której realizację przewidziano na lata 2017–2020 miała objąć rynek wraz z dawnym kościołem ewangelickim, „Ogród Róż”, Park Miejski oraz budynek Miejskiego Centrum Kultury¹⁸⁷. Spośród tych inwestycji na dzień dzisiejszy (październik 2020) zrealizowano rewitalizację siedziby MCK, natomiast w toku jest rozpoczęta latem 2019 r. modernizacja dawnego kościoła ewangelickiego. Wiosną 2019 r. Burmistrz Nowego Miasta Lubawskiego podpisał z Marszałkiem Województwa Warmińsko-Mazurskiego umowę na dofinansowanie rewitalizacji Parku Miejskiego i „Ogrodu Róż”. Termin realizacji obydwu inwestycji planowany jest do końca marca 2022 r.¹⁸⁸ Wypada życzyć, by wszystkie wymienione przedsięwzięcia zostały z powodzeniem zrealizowane. Obecnie zadaniem władz oraz całej lokalnej społeczności powinna być troska o ochronę wszystkich elementów historycznej zabudowy Nowego Miasta Lubawskiego. Trzeba przy tym pamiętać, by prace remontowe prowadzo-

¹⁸² M. Zalewski, *Głos z wybudowań*, „Gazeta Nowomiejska”, 2015, nr 48, s. 17; *Rodzinne wycieczki...*, s. 2.

¹⁸³ *Gmina Nowe Miasto Lubawskie. Przewodnik krajoznawczy...*, s. 50.

¹⁸⁴ Więcej o zbrodniach niemieckich na terenie powiatu lubawskiego zob. J. Betlejewska, *Badania nad zbrodniczą działalnością władz okupacyjnych w powiecie nowomiejskim (1939–1945)*, w: „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 2–3, Olsztyn 1972, s. 319–331; *Walka i męczeństwo*, przyg. W. Piechocki, Olsztyn 1969, s. 19–40.

¹⁸⁵ Zob. S. Grabowski, *Kalendarz...*, s. 77, 93, 95.

¹⁸⁶ S.R. Ulatowski, *Takich pieniędzy miasto jeszcze dotąd nie dostało*, „Gazeta Nowomiejska”, 2017, nr 1, s. 3.

¹⁸⁷ <http://nowemiasto.wm.pl/408969,Burmistrz-podpisal-umowy-na-rewitalizacje-Nowego-Miasta.html#a-xzz4Y7MNYz1c> [22.02.18]

¹⁸⁸ <https://nowemiasto.wm.pl/582431,Umowy-na-park-i-Ogrod-Roz-podpisane.html> [22.10.20]

no z poszanowaniem substancji zabytkowej. W szczególności dotyczy to obiektów znajdujących się w rękach prywatnych.

Konrad Bączek, *Neumark in Westpreußen [Nowe Miasto Lubawskie] – Raumentwicklung, städtebauliche und architektonische Analyse*

Zusammenfassung

Ziel dieses Beitrags ist es, die räumliche Entwicklung und die historischen Gebäude von Neumark bis 1939 zu diskutieren. Der Artikel beschreibt die Geschichte, Architektur und den zeitgenössischen Zustand der Objekte (insbesondere der denkmalgeschützten), die die historische Landschaft der Neumark prägen. Er berücksichtigt auch die Elemente von Gebäuden, die nicht bis heute überdauert haben. Darüber hinaus werden die in der Stadt gelegenen Gedenkstätten charakterisiert, die über die festgelegte chronologische Grenze hinausgehen. Neben den Monographien der Neumark wurden bei der Arbeit folgende Materialien verwendet: Archivmaterial aus dem Staatsarchiv in Allenstein und dem Archiv des Woiwodschaftsamtes für Denkmalschutz in Allenstein (Niederlassung Elbing), Reiseführer, Informationsbroschüren, Artikel aus der Lokalpresse des Kreises Neumark sowie Fotodokumentationen. Dem grundlegenden Inhalt des Artikels ging eine kurze Beschreibung der Stadt Neumark sowie der Veränderungen in der Verwaltungszugehörigkeit der Stadt im Laufe der Jahrhunderte voraus.

Konrad Bączek, *Nowe Miasto Lubawskie – spatial development, urban and architectural analysis*

Summary

This paper aims at discussing the spatial development and historical buildings of Nowe Miasto Lubawskie since 1939. It presents the history, architecture and modern state of objects (especially monuments) that shape the historical landscape of Nowe Miasto Lubawskie. Buildings that have not survived to this day are also discussed. Moreover, the memorial places in the town are presented here; the above chronological limitations do not apply to this aspect. Apart from a monography on Nowe Miasto Lubawskie, the paper refers to, among others, archival materials from the State Archives in Olsztyn and the archives of the voivodeship's Monuments Protection Office in Olsztyn (Branch in Elbląg), tourist guides, information bulletins, articles in local Nowe Miasto papers and photography-based documentation. The core of the article is preceded by a short characterisation of Nowe Miasto Lubawskie and a description of the changes of its administrative affiliations over the centuries.

Konrad Bączek

Instytut Północny im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie

BIBLIOGRAFIA

Źródła:

Archiwum Państwowe w Olsztynie

- sygn. 450/0/–/13
- sygn. 568/0/–/13 – 14

Archiwum Wojewódzkiego Urzędu w Olsztynie (Delegatura w Elblągu)

- sygn. 6599, 6677, 6841, 6943, 7013, 7092, 7660, 7692, 7800, 7818, 7860.

Opracowania:

[b.a.]

- 2011 *Przewodnik po gminie Ilawa i gminach powiatu nowomiejskiego, Ilawa.*

Barański M.

2010 *Rewitalizacja centrum Nowego Miasta Lubawskiego Etap 1. Badania historyczne nawierzchni jezdni i chodników, ul. Rynek, ul. 3 Maja i 19 Stycznia, Warszawa.*

Dembieński Józef

1985 *Radości mało – goryczy dużo, Warszawa.*

Dusburg Piotr

2004 *Kronika ziemi pruskiej, tłum. S. Wyszomirski, Toruń.*

Grabowski Stanisław

1994 *Kalendarz nowomiejski 1995, Nowe Miasto Lubawskie.*

2010 *W cieniu bratniańskiego zamku. Z dziejów Gminy Nowe Miasto Lubawskie, Warszawa.*

Frydlewicz Stanisław (oprac.)

2010 *Gotyckie ślady nad Drwęcą, Brodnica.*

Grażawski Kazimierz (red.)

2016 *Lubawa. Dzieje miasta i regionu, Lubawa.*

Grządzielewski Jerzy, Frydlewicz Stanisław, Morawski Grzegorz

2013 *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie na starej fotografii, Nowe Miasto Lubawskie.*

2014 *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie między wojnami, Nowe Miasto Lubawskie.*

2014a *Kronika zatrzymanego czasu. Nowe Miasto Lubawskie w latach 1939–1956, Nowe Miasto Lubawskie.*

Jóźwiak Sławomir

1997 *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246–1343, Toruń.*

Karczyński Henryk

1999 *Klub Sportowy Drweca, Nowe Miasto Lubawskie.*

Korecki Andrzej

2008 *Zarys dziejów liceum ogólnokształcącego w Nowym Mieście Lubawskim 1858–2008, Pelplin – Nowe Miasto Lubawskie.*

Korycka Wanda, Witkowski Zbigniew (red.)

1963 *Nowe Miasto. Z dziejów miasta i powiatu, Olsztyn.*

Kujawski Jan

2002 *Zatartym tropem... Harcerstwo i konspiracja we wspomnieniach nowomieszczanina, Toruń.*

Polak Józef Zbigniew

201 *Impresje Nowe Miasto Lubawskie, Nowe Miasto Lubawskie.*

Urząd Miejski w Nowym Mieście Lubawskim (oprac.)

[b.r.] *Nowe Miasto Lubawskie, Nowe Miasto Lubawskie, broszura.*

[b.r.] *Nowe Miasto Lubawskie. Szlak turystyczny, Nowe Miasto Lubawskie, broszura.*

[b.r.] *Nowe Miasto Lubawskie. Szlak turystyczny: Spacer po Nowym Mieście Lubawskim, Nowe Miasto Lubawskie, broszura.*

[b.r.] *Rodzinne wycieczki rowerowe. Nowe Miasto Lubawskie i okolice, Nowe Miasto Lubawskie.*

2009 *Lokalny program rewitalizacji miasta Nowe Miasto Lubawskie na lata 2009–2015, Nowe Miasto Lubawskie.*

2011 *Nowe Miasto Lubawskie, magiczne spotkanie z historią, Nowe Miasto Lubawskie.*

Wojciechowski Mieczysław

1992 *Nowe Miasto Lubawskie. Zarys dziejów, red. M. Wojciechowski, Nowe Miasto Lubawskie.*

Prasa:

„Drwęca”

1999 nr 1
2002 nr 1
2003 nr 1
2007 nr 1
2009 nr 4, 5

„Gazeta Nowomiejska”

1996 nr 29
1997 nr 33, 34, 39, 41
2000 nr 31
2009 nr 22
2011 nr 37, 44
2012 nr 15, 28
2015 nr 16, 35, 48 (dodatek historyczny)
2016 nr 16, 50
2017 nr 3, 6, 21, 42, 52
2018 nr 1

„Łąkowska Pani”

2002 nr 48

„Słowo na Warmii i Mazurach”

1972 nr 49

„Spotkania z zabytkami”

2010 nr 3–4

„Warmia i Mazury”

1971 nr 1

„Wiadomości konserwatorskie”

2011 nr 30

Strony internetowe:

<http://www.gimnazjumml.eu/index.php/z-zycia-szkoly/historia-szkoly> (05.02.18)

<http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/teofil-rzepnikowski> (16.02.18)

<http://www.itnowemiaso.pl/index.php/component/k2/item/83-budynek-sadu-i-prokuratury> (17.02.18)

<http://www.itnowemiaso.pl/index.php/component/k2/item/75-kamienica-przy-ulicy-daszynskiego-6>
(03.02.18)

<http://www.itnowemiaso.pl/index.php/component/k2/item/76-kamienica-przy-ulicy-kazimierza-wielkiego-2>
(22.02.18)

<http://www.itnowemiaso.pl/index.php/component/k2/item/77-kamienica-przy-ulicy-kazimierza-wielkiego-9>
(22.02.18)

<http://www.itnowemiaso.pl/index.php/component/k2/item/756-skarb-cekinow-weneckich> (01.02.18)

<http://www.itnowemiaso.pl/index.php/component/k2/item/78-willa-przy-ul-dzialynskich-6> (07.02.18)

https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/stan%20na%2030%20czerwca%202014/WAR-rej.pdf (02.02.18)

<http://www.norwid.eu/index.php/o-szkole/historia> (06.02.18)

<http://nowemiaso.wm.pl/408969,Burmistrz-podpisal-umowy-na-rewitalizacje-Nowego-Miasta.html#axz-z4Y7MNYz1c> (22.02.18)

<http://www.nowemiaso.com.pl/ti/pozegnanie-z-wiata.htm> (02.02.18)

<http://nowemiaso.wm.pl/250766,Spacerkiem-po-rozbudowanej-komendzie-policji.html#axzz55g42pb5z>
(17.02.18)

<https://www.powiat-nowomiejski.pl/> (21.02.18)

<https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/ludnosc/ludnosc/powierzchnia-i-ludnosc-w-przekroju-terytorialnym-w-2019-roku,7,16.html> (21.10.20)

<https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/n/801-nowe-miasto-lubawskie/112-synagogi-domy-modlitwy-i-inne/87340-synagoga-w-nowym-miescie-lubawskim-ul-kazimierza-wielkiego> (22.02.18)

https://tools.wmflabs.org/geohack/geohack.php?language=pl&pagename=Nowe_Miasto_Lubawskie&params=53.425555555556_N_19.587777777778_E (17.02.18)

<https://umnowemiasto.pl/component/k2/item/1407-jubileuszowe-swieto-policji-w-nowym-miescie-lubawskim> (22.10.20)

<https://nowemiasto.wm.pl/582431,Umowy-na-park-i-Ogrod-Roz-podpisane.html> [22.10.20]

<http://www.warminsko-mazurska.policja.gov.pl/ol/aktualnosci/7608,Nowe-Miasto-Lub-Zakonczono-modernizacje-i-rozbudowe-nowomiejskiej-komendy-Policj.html> (17.02.18)

<http://ziemiachelminska.pl/222726,Nowe-Miasto-Lubawskie-Cmentarz-parafialny-przy-ulicy-Grunwaldzkiej.html#axzz4Xviw8mSQ> (17.02.18)

INSTYTUT PÓŁNOCNY
IM. WOJCIECHA KĘTRZYŃSKIEGO